

ԳԱԿԻԿ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐԻ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱԲՈՒ ԱԼ-ՄԱՔԱՐԻՄԻ ԵՐԿԻ ԱՆՀԱՅՏ ԷՋԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ ղպտի-արաբական պատմագրություն, Աբու Սալիհ Հայ, «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմություն», Յուսաբ Ֆուվաջի, Ֆաթիմյան խալիֆայություն, Բադր ալ-Ջամալի, Վահրամ Պահլավունի, Գրիգորիս, Գրիգոր Բ Վկայասեր:

1895 թ. ղպտիագետ Բ.Թ.Ա. Էվեթսը (Ա. Ջ. Բաթլերի ծանոթագրություններով) Օքսֆորդում անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակեց անհայտ հեղինակի մի արժեքավոր արաբալեզու աշխատություն հետևյալ վերնագրով՝ *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighboring Countries*, ավելի ճիշտ՝ այդ աշխատության հատորներից մեկը¹: Հրատարակչի ձեռքի տակ եղած ձեռագիրը² սկզբից թերի էր քսան էջով: Այնուամենայնիվ, նա, առաջին էջին եղած գրառումից (մնացած բնագրից ակնհայտորեն տարբերվող ձեռքով)³ *Tārīḥ al-ṣayḥ Abī Ṣal[i]ḥ al-Armanī yudkaru fīhi min aḥbār nawāḥiy Miṣr wa-iqtā'ihā* («Շեյխ Աբու Սալիհ Հայի պատմությունը, որում հիշատակվում են եգիպտոսի շրջանների և նրա տիրույթների մասին հաղորդումներ») մակաբերել է երկի ենթադրյալ հեղինակի անունը՝ Աբու Սալիհ Հայ: Հատկանշական է, որ հեղինակի անունը (*kunya*) իրականում գրված է ուղղագրական սխալով, և *Sālīḥ*-ի փոխարեն իրականում բնագրում *Ṣalīḥ* է: Այնուամենայնիվ, երկում

¹ *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries Attributed to Abū Ṣālīḥ the Armenian*, ed. and trans. by **B.T.A. Evetts**, with added notes by **A.J. Butler** (Anecdota Oxoniensa, Semitic Series 7), Oxford, 1895: Հատկանշական է, որ Էվեթսից առաջ մի քանի արևելագետներ ծանոթ են եղել արաբալեզու այս աղբյուրին և երբեմն օգտագործել իրենց ուսումնասիրություններում: Խոսքը մասնավորապես Եվսեբիոս Ռենոդոյի (մահ. 1720 թ.), Էթիեն Կատրմերի (մահ. 1857 թ.) և ղպտիագետ Էմիլ Ամելինոյի (մահ. 1915 թ.) մասին է: Տե՛ս **Eu. Renaudot**, *Historia Patriarcharum Alexandrinorum Iacobitarum: a D. Marco usque ad finem saeculi XIII; cum catalogo sequentium patriarcharum & collectaneis historicis ad ultima tempora spectantibus; accedit epitome historiae Muhamedanae ad illustrandas res Aegyptiacas*, Fournier, Parisiis, 1713; **Et. Quatremere**, *Mémoires géographiques et historiques sur l'Égypte, et sur quelques voisines. Recueillis et extraits des manuscrits coptes, arabes, etc., de la Bibliothèque impériale*, tome second, Paris, 1811; **E. Amélineau**, *La géographie de l'Égypte à l'époque copte*, Imprimerie Nationale, Paris, 1890.

² Ըստ հիշատակագրության՝ ընդօրինակված 1338 թ.:

³ Ձեռագրի էջը տե՛ս ներքևում՝ հավելված Ա-ում:

հայերի վերաբերյալ բազմաթիվ եզակի տեղեկությունների առկայությունը հրատարակչի մոտ գրեթե կասկած չի թողել, որ աշխատությունը հայազգի հեղինակի գրչի գործ է: Բ. Էվեթթսի օգտագործած ձեռագիրն այժմ գտնվում է Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում (BnF) *Arabe 307* համարի ներքո:

Նորահայտ երկի հրատարակությունն անմիջապես մեծ արձագանք գտավ գիտական, այդ թվում՝ հայագիտական շրջանակներում: Օգտագործելով «Աբու Սալիհ Հայի» տեղեկություններն իր մի հոդվածում Ա.Պ. Սալոմոնը, չնայած փաստերի բացակայությանը, վերջինիս վերաբերյալ նման եզրակացություն է հանգել. «Եվ թեև պատկանում էր հայկական հավատքին, բայց ղպտիական եկեղեցուն, որ նման է հայկականին իր դավանաբանությամբ, վերաբերվում էր մեծագույն համակրանքով»⁴: Թիֆլիսյան «Մշակ» թերթի նույն տարվա դեկտեմբերյան համարներից մեկում Հրաչյա Աճառյանն ուրախությամբ ընթերցողներին ծանոթացրեց Էվեթթսի հրատարակությանը. «Այս թարգմանութեան շնորհով, մենք իմանում ենք, որ ... XII-րդ դարում գոյություն է ունեցել մի հայ ուսումնական և պատմագիր Աբու-Սալիհ անունով...»⁵: Այս ընթացքում, Մխիթարյան Հայր Ղևոնդ Ալիշանն արդեն աշխատում էր Էվեթթսի հրատարակության՝ Եգիպտոսի հայերին և հայկական վանքերին վերաբերող հատվածների թարգմանության վրա՝ հեղինակին «[ըստ] մեր մատենագրաց և ազգային սովորութեան» ներկայացնելով Աբու Սալի Հայ անվամբ (ո՛չ «Սալիհ», ինչպես Էվեթթսը, և ո՛չ «Սալհ», ինչպես իրականում ձեռագրում է — Գ. Գ.): Հիշյալ աշխատությունը նախ հրատարակվեց «Բազմավէպ» հանդեսի էջերում⁶, ապա՝ արտատպվեց առանձին գրքով⁷: Հայր Ալիշանը, երկի բովանդակության վրա հիմնվելով, անգամ փորձել է վերականգնել «Ենթադրյալ» հայ հեղինակի նկարագիրը. «Հմուտ է մահմեդական օրինաց և պատմութեանց, և ոչ շատ խորշող-երկար գրելով և իբր բուն նպատակ՝ Ղփտեաց եկեղեցիքն և վանորայքը՝ ավելի յարեալ կերևի այս ազգի, իբր համակրօն, և անոնց մէջ ծնած և սնած. Թէ և հաւանօրեն՝ քանի մի դարէ ի վեր յեգիպտոս գաղթած Հայոց սերունդ է. թուի թէ և մեր նոր գաղթականաց նման՝ բնիկ հայրենի լեզուին անգէտ կամ ոչ շատ-գետ, արաբէրեն գրեր է, իբրև գիտնական լեզուաւ, որոյ հմտութիւնն անտարակոյս է, նա և շատ պատմիչներ յիշելէն: Բաց ի սկզբան բաւական երկար

⁴ **А.П. Саломон**, “Коптский реформатор XII-го века”, *Вестник Европы*, т. 176 (тридцатый год), том 6, Санкт-Петербург, 1895, с. 470.

⁵ **Հ.Ա.**, «Հայ պատմագիր Աբու-Սալիհ», *Մշակ*, № 146, 1895, էջ 2:

⁶ **Ղ. Ալիշան**, «Աբուսահլ Հայ Արաբագիր պատմիչ, եկեղեցեաց և վանորէից Եգիպտոսի» *Բազմավէպ*, 1895, էջ 130-132, 164-167, 197-200, 250-255, 355-358: Մշակի հաջորդ համարում արդեն ծանուցում կա Ղ. Ալիշանի ձեռնարկման մասին: Տե՛ս **Հ.Ա.**, «Մի բացատրութիւն», *Մշակ*, № 147, 1895, էջ 2-3:

⁷ **Ղ. Ալիշան**, *Աբու Սալի Հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանօրէից Եգիպտոսի, Վեմետիկ, Սուրբ Ղազար*, 1895 (վերահրատարակվել է 1933 թ.), էջ 8:

Հայոց վրայէ գրածէն, այլե եւ այլ տեղ յիշէ զնոյն Հայ պաշտօնեայս և Վզրուկս. և ուր որ Հայոց եկեղեցի և վանք կայ, բայց ամենեւին իր հայազգի ըլլալը կամ ազգասիրութիւն՝ չի ցուցըներ. և ընդհանրապէս ոչ միայն անկողմնասէր, այլ և ցուրտ կերեւի, թէ և հաւատարիմ ի պատմութեան»⁸: Այլուստ նույն հեղինակը գրում է. «Աբուսահլի Հայ ըլլալուն վրայ տարակոյս չի կայ. սակայն ինչպէս գրութիւնն օտար լեզուաւ է, այսպէս ազգային ոգի այլ չերեւիր իր գրածին մէջ, թէ և ստուգութեամբ պատմէ»⁹:

Հայր Ալիշանի թարգմանությունից հետո աշխատությունն է՛լ ավելի մեծ ճանաչում ստացավ հայագետների շրջանում և սկսեց լայնորեն օգտագործվել և այժմ էլ օգտագործվում է հատկապէս եգիպտոսի հայ համայնքի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, ընդ որում երկի հեղինակ է համարվում «Աբուսահլի Հայ» հորջորջվածը: Խոսքը մասնավորապէս ն. Աղազարմի, Յ. Սուֆեանի, Գ. Մըսրլեանի, Ա. Ալպոյաճեանի, Հ. Թուրչանի, ն. Տեր-Միքայելյանի և Ս. Դադոյանի աշխատությունների մասին է¹⁰: Նրանցից Յ. Սուֆեանը, ով իր գրքում առանձին տեղ է հատկացրել Աբու Սալիհին և նրա երկում եգիպտահայ գաղութի պատմության համար կարևոր տեղեկությունների քննարկմանը, վերջինիս մասին հետևյալ եզրակացությունն է հանգել. «Ասկե զատ ալ անիկա ըստ բաւականի բարեկեցիկ ու միջոցի տէր էր, որովհետեւ Վերին ու Ստորին եգիպտոսի ինչպէս նաեւ ուրիշ տեղեաց վանքերն ու եկեղեցիները նկարագրելու համար, ստիպուած էր սոյն վայրերն այցելել, որով իր ժամանակին կարեւոր մասը ճամբորդելով կ'անցներ – բան մը զոր նիւթական միջոցներէն զուրկ մէկը չի կրնար ընել»¹¹:

Հայագիտական շրջանակներից դուրս, երկի՝ օտար հետազոտողների ուսումնասիրությունները կասկածներ ու երկմտանք առաջացրին նրա հեղինակ-

⁸ Անդ. էջ 11-12:

⁹ **Նույնի՝** Հայպատում: Պատմիչք եւ Պատմութիւնք Հայոց, յօրինեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ Վ. Մ. Ալիշան յարողակալ վարդապետէ Մխիթարեան ուխտին, հ. Ա, Ս. Ղազար, Վեմետիկ, 1901, էջ 305:

¹⁰ **Ն. Մ. Աղազարմ**, Նօթէր եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ, տպ. Զարեհ Ն. Պէրպէրեան, Գահիրէ, 1911, էջ 14, **Յ. Սուֆեան**, եգիպտոսի հայ մէմլուքներն ու իշխանները Ֆաթիմեան շրջանին, տպ. Լուսարձակ, Գահիրէ, 1928, էջ 65-80, **Գ. Մըսրլեան**, Ականաւոր Հայեր եգիպտոսի Մէջ, Տպ. Սահակ-Մեսրոպ, Գահիրէ, 1947, **Ա. Ալպոյաճեան**, Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը (սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը), տպ. Նոր-Աստղ, Գահիրէ, 1960, **Հ. Թուրչեան**, «XI և XII դարերի եգիպտահայ գաղութի պատմությունից», Արևելագիտական ժողովածու II, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1964, էջ 301-317, **Ն. Գ. Տէր Միքայելեան**, եգիպտահայ գաղութը 10-15-րդ դարերում, Պէյրոս, 1980 և **նույնի՝** «Եգիպտահայ գաղութը Ժ-ԺԲ դարերում և հայկական եկեղեցիները», էջմիածին, 1993, յուլիս-օգոստոս, էջ 55-69 և նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 81-92, **S. B. Dadoyan**, *The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East, Islamic History and Civilization* (Studies and Texts, vol. 18), ed. **Ulrich Haarmann and Wadad Kadi**, Leiden: E.J. Brill, 1997:

¹¹ **Յ. Սուֆեան**, եգիպտոսի հայ մէմլուքներն ու իշխանները, էջ 70:

կային պատկանելության հարցում: Դեռ 1925 թ. եգիպտացի հետազոտող Թաուֆիկ Իսկարիոսը հայտարարեց աշխատության մեկ այլ հատորի գոյության մասին՝ պնդելով, թե երկի հեղինակն ամենևին էլ Աբու Սալիհը չէ: Ըստ նրա՝ երկի իրական հեղինակը ազգությունամբ ղպտի մի վանական էր՝ Աբու ալ-Մաքարիմ Սաադալլահ իբն Զիրջիս իբն Մասուդ անունով, ինչն ապացուցող թեև կցկտուր, բայց հիմնավոր վկայություններ կան հիշյալ ձեռագրում: Ինչ վերաբերում է Աբու Սալիհին, ապա նա, հավանաբար եղել է երկի հատորներից մեկի ձեռագրի սեփականատերը¹²: Իսկարիոսի այս պնդումը միանգամից «քաղաքացիություն» չգտավ գիտության մեջ, և տասնամյակներ շարունակ (բացառությամբ առանձին դեպքերի)¹³ աշխատությունը վերագրվում էր Աբու Սալիհ Հայ անունով անհայտ հեղինակին:

Երկի՝ Աբու ալ-Մաքարիմի գրչին պատկանելու վերաբերյալ օտար հետազոտողների պնդումներն իրենց արձագանքն ստացան նաև հայագիտական շրջանակներում: 1969 թ. Նուբար [Տեր-]Միքայելյանը մի հոդված տպագրեց «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսում՝ «եգիպտահայ գաղութը Ժ-ԺԲ դարերում և հայկական եկեղեցիները» վերնագրով, որտեղ ի շարս այլևայլ հարցերի՝ քննարկեց Կահիրեի Ղպտիական թանգարանի կատալոգի այն տեղեկությունը, թե հիշյալ երկի իրական հեղինակը Աբու ալ-Մաքարիմ անունով ղպտին է՝ գրելով. «Ձեռագրում ոչ մի նշում չկա, որ հիմք տար այս շինծու և կեղծ փաստը հաստատելու»¹⁴: Նուբար Տեր-Միքայելյանի ակնարկած փարիզյան ձեռագրում իսկապես նման նշում չկա, բայց երկի մյուս հատորներն ընդգրկող ձեռագրում (տե՛ս ստորև), որի գոյության մասին նա պատկերացում անգամ չի ունեցել, Աբու ալ-Մաքարիմի «հեղինակային իրավունքի» օգտին խոսող որոշ փաստեր կան, որոնց վրա էլ հիմնվել է Ղպտիական թանգարանի կատալոգի հեղինակը:

Այս անորոշ իրադրությունը դույզն-ինչ փոխվեց 1984 թ., երբ Սամուիլ ալ-Սուրյանի անունով ղպտի մի քահանա (հետագայում Շիբին ալ-Կանատիրի եպիսկոպոս) խմբագրեց և հրատարակեց աշխատության անհայտ մասերը՝ էվեթթսի արդեն իսկ հրատարակած հատորի (որպես Բ հատոր) հետ մեկտեղ՝

¹² Տե՛ս **Tewfik Iskarous**, “Un nouveau manuscrit sur les églises et monastères de l’Égypte au XIIe siècle”, *Congrès international de géographie, le Caire – avril 1925*, Vol. V, Cairo, 1926, p. 207-208:

¹³ Օրինակ, Գ. Գրաֆը, իր տեղեկության աղբյուր նշելով Ղպտիական թանգարանի ուղեցույցը, գրում է, որ երկն սխալմամբ է վերագրված Աբու Սալիհ Հային, թեև ինքն էլ երկի «իրական հեղինակի» անունն սխալմամբ Աբու ալ-Մաքարիմի փոխարեն, Աբու ալ-Մուքարամ է տալիս: Տե՛ս **G. Graf**, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, B. 2, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1947, p. 340:

¹⁴ Տե՛ս **Ն. [Տեր-]Միքայելյան**, «XII-XIII դարերի հայագրի պատմիչ Աբու Սալիհը և նրա անհայտ երկու էջերը», *Բանբեր Հայաստանի արխիվների*, 3 (24). Երևան, 1969, էջ 191-204, նաև **նույնի՝** «եգիպտահայ գաղութը», *Էջմիածին*, 1993, յուլիս-օգոստոս, էջ 191-204:

*Tārīḥ al-kanāʾis wa-l-adyura fī al-qarn 12 al-mīlādī li-Abī al-Makārim alladī nusiba ḥaṭaʿan ilā Abī Sāliḥ al-Armanī*¹⁵ («Աբու ալ-Մաքարիմի եկեղեցիների և վանքերի պատմությունը՝ սխալմամբ վերագրված Աբու Սալիհ չային»): Նորահայտ երկու մասերին կցված է ևս մեկը, որն իրենից ներկայացնում է եգիպտոսի նկարագրությանն առնչվող քաղվածքներ միջնադարյան արաբալեզու այլ աղբյուրներից (ալ-Շաբուշթի, ալ-Մակրիզի և այլն) և ուղեգրություններից՝ օրինակ ժէ դարի գերմանացի ճանապարհորդ Յոհաննես Վանսլեբի (մահ. 1679 թ.) ուղեգրությունից¹⁶: Այն, հավանաբար, պատկանում է երկի այդ ձեռագրի սեփականատեր եղած Ջիրջիս Ֆիլուտատու Ավադ անունով հեղինակի գրչին, որոնք բոլորը հավաքվել են խմբագիր-հրատարակչի ձեռքով և լույս ընծայվել որպես չորրորդ հատոր: Հատորը եզրափակվում է նույն Ջիրջիս Ֆիլուտատու Ավադի հեղինակած հոդվածով՝ Աբու Սալիհին վերագրված և իր տրամադրության տակ եղած ձեռագրերի առնչակցության վերաբերյալ, որտեղ նա փորձում է փաստերով ապացուցել, որ երկու տարբեր ձեռագրում եղած բնագրերն իրականում մեկ՝ Աբու ալ-Մաքարիմի գրչին պատկանող աշխատության մասեր են¹⁷:

Սամուիլ ալ-Սուրյանիի հրատարակությունը՝ չնայած խմբագրական և աղբյուրագիտական աշխատանքի առումով ոչ այնքան հաջող լինելուն, այնուամենայնիվ, ոչ միայն ամբողջացրեց, այլև նորովի արժևորեց երկը: Գիտական շրջանակներում աշխատությունն ընդունվեց որպես եգիպտոսի և հարակից երկրների քրիստոնեական վանքերի ու եկեղեցիների վերաբերյալ պատմատեղագրական տեղեկությունների իսկական շտեմարան:

Սամուիլ ալ-Սուրյանիի ձեռնարկած հրատարակությունից հետո, այս բացառիկ աղբյուրի նկատմամբ հետաքրքրությունն ավելի սրվեց: Խոսքը, մասնավորապես, Ուզո Չանեստիի և Յոհաննես դեն Հեյերի արժեքավոր ուսումնասիրությունների մասին է: Նրանցից Ու. Չանեստին պարզեց, որ Ջիրջիս Ֆիլուտատու Ավադին պատկանած այն ձեռագիրը, որի հիման վրա հայր Սամուելն

¹⁵ **Samūʿil al-Suryānī**, *Tārīḥ al-kanāʾis wa-l-adyura fī al-qarn 12 al-mīlādī li-Abī al-Makārim alladī nusiba ḥaṭaʿan ilā Abī Sāliḥ al-Armanī*, 4 ց., Dayr al-Suryān, 1984: Վերահրատարակվել է 2000 թ.՝ **Al-Anbā Samūʿil**, *Tārīḥ Abū al-Makārim ʿan al-kanāʾis wa-l-adyura fī al-qarn 12*, 4 ց., 2000: Իսկ 1992 թ. հրատարակվել է հիշյալ չորս հատորներից առաջինի անգլերեն թարգմանությունը: Տե՛ս **Bishop Samuel**, *Abu al-Makarem: History of the Churches and Monasteries in Lower Egypt in the Thirteenth Century*, Cairo, 1992:

¹⁶ **Samūʿil al-Suryānī**, *Tārīḥ al-kanāʾis*, ց. 4, ց. 111-122. Հատկանշական է, որ այժմյան Փարիզի ազգային գրադարանի Arabe 307 ձեռագիրը, ի շարս բազմաթիվ այլ ձեռագրերի, հենց Յոհաննես Վանսլեբն էր Ֆրանսիա հասցրել և հանձնել Փարիզի արքայական գրադարանին: Տե՛ս **G. Troupeau**, *Catalogue des manuscrits arabes. I, Manuscrits chrétiens, Tome I, N°s 1-323*, Bibliothèque Nationale, Paris, 1972, p. 269:

¹⁷ **Samūʿil al-Suryānī**, *Tārīḥ al-kanāʾis*, ց. 4, ց. 145-153.

իրականացրել է երկի ամբողջական հրատարակությունը, այժմ գտնվում է Բավարիայի պետական գրադարանում (Մյունխեն) թիվ Arab 2570 համարի ներքո: Նա ենթադրեց, որ փարիզյան և մյունխենյան ձեռագրերն իրականում մի ժամանակ մեկ միասնական գրչագիր են կազմել, որը հետագայում է բաժանվել երկու մասի¹⁸: Մյուս կարևոր, լրացուցիչ պարզաբանման կարոտ խնդիրները երկի հեղինակային պատկանելության և գրչության ժամանակի հարցերն էին: Բանն այն է, որ Աբու ալ-Մաքարիմի մասին, բացի երկի մյունխենյան ձեռագրում առկա ինքնակենսագրական բնույթի կցկտուր տեղեկություններից¹⁹, այլ աղբյուրներից ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ: Չանետտիի ձեռագրագիտական ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ երկի ստեղծման գործում առնվազն երկու հեղինակ է ներգրավված եղել Աբու ալ-Մաքարիմը և մի ուրիշ խմբագիր: Ըստ Յ. դեն Հեյերի՝ երկը գրվել է 1160-1220 թվականների միջակայքում, և Աբու ալ-Մաքարիմը հավանաբար երկի միակ հեղինակը չի եղել: Մանրամասն քննելով երկը՝ նա առանձնացրել է շարագրանքի տեքստային և ոճական առանձնահատկություններ ունեցող առնվազն երկու հիմնական (գրված համապատասխանաբար 1153-1186 և 1200-1208 թվականների միջակայքում) և մի քանի երկրորդային շերտ: Հետևաբար, ըստ նրա՝ աշխատության ստեղծման գործում Աբու Սալիհ հորջորջված հեղինակի մասնակցության հանգամանքը դեռ շարունակում է անորոշ մնալ²⁰: Վերջինս գուցե պատասխանատու է եղել երկի

¹⁸ U. Zanetti, “Abū al-Makārim et Abū Ṣālih,” *Bulletin de la Société d’Archéologie Copte* 34 (1995) 85-138.

¹⁹ Օրինակ, մեկ-երկու տեղում բնագրի հեղինակն իրեն կոչում է «[այս] գրքի հեղինակ» (*nāzim haḍā al-kitāb* կամ *muṣannif al-kitāb*): Նա մի դեպքում խոսում է ալ-Չուվալյա քաղում գտնվող իր տան մասին, մեկ այլ դեպքում՝ իր կնոջ և նրա ունեցվածքի մասին: *Stu Tārīḥ al-kanāʿis*, ց. 1, ց. 4, 21:

²⁰ J. den Heijer, “The Composition of the History of the Churches and Monasteries of Egypt. Some preliminary Remarks,” D. W. Johnson (ed.), *Acts of the Fifth International Congress of Coptic Studies*, Washington, 12-15 August 1992. vol. 2. Papers from the sections 1-2, Rome, 1993, 209-19, **նույնի** “The Influence of the History of the Patriarchs of Alexandria on the History of the Churches and Monasteries of Egypt by Abu l-Makarim and Abu Salih,” *Parole de l’Orient: revue semestrielle des études syriaques et arabes chrétiennes: recherches orientales: revue d’études et de recherches sur les églises de langue syriaque*, vol. 19, 1994, pp. 415-439, **նույնի** “Coptic Historiography in the Fātimid, Ayyūbid and Early Mamlūk Periods,” *Medieval Encounters*, vol. 2.1, 1996, pp. 77-81, **նույնի** (assisted by Perrine Pilette), “History of the Churches and Monasteries of Egypt,” *Christian-Muslim Relations; A Bibliographical History*, vol. 4 (1200-1350), ed. by David Thomas and Alex Mallett, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 983-988: Հիշյալ հոդվածներից մի քանիսը սիրալիբ կերպով մեզ է տրամադրել ինքը՝ հեղինակը, ինչի համար մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան: Երկի հետազոտության շրջանակներում երկու հոդված է հեղինակել մաս Կլարա Բեն Հակենը, որոնցում քարգմանաբար ներկայացրել է Անտիոքի և Եդեսիայի նկարագրությանը նվիրված հատվածները: Երկում Սև լեռների հայկական վանքերին

հայկական նյութի համար, ինչը փաստերով ապացուցելու հնարավորություն, ցավոք, չունենք:

Որոշ պարզաբանման կարիք ունի նաև «եկեղեցիների և վանքերի պատմության» աղբյուրների հարցը: Երկի առաջնային սկզբնաղբյուրներից մեկն «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմություն» է, որը ղպտիական եկեղեցու պատմության կարևորագույն պատմական հուշարձաններից է²¹: Այն երկար ժամանակ վերագրվել է Սավիրոուս իբն ալ-Մուկաֆֆա ին: Վերջին հետազոտությունների արդյունքներով, սակայն, մասնագետների մոտ միտում կա երկի ստեղծման գործում հիմնական դերը կամ հենց ստեղծումը վերագրել Մաուհուբ իբն Մանսուր իբն ալ-Մուֆարրիջ անունով հեղինակին²²: Վերջինս անձամբ ժամանակակից է եղել ղպտիական եկեղեցու Քրիստոգոլոս (1047-1077 թթ.) և Կյուրեղ Բ (1078-1092 թթ.) պատրիարքներին և ականատեսի իր տեղեկություններով է վկայագրել նրանց պատրիարքության տարիների պատմությունը: Մաուհուբ իբն Մանսուրից հետո երկը բազմաթիվ հայտնի (օրինակ՝ Միխայիլ ալ-Դամանհուրի, Մարկոս Գ պատրիարք) և անհայտ շարահարողներ է ունեցել, որոնք ղպտիական եկեղեցու պատմության շարադրանքը հասցրել են մինչև 20-րդ դարը²³:

վերաբերող հատվածն ընդգրկված է Անտիոքի մերձակայքի նկարագրության մեջ, որը նաև մենք ենք քարգմանել ներքևում: Տե՛ս **Cl. ten Hacken**, “The Description of Antioch in Abu al-Makarim’s History of the Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries,” *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean*. 1: *Antioch from the Byzantine Reconquest Until the End of the Crusader Principality: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in May 2003*, ed. by **K. Ciggaar and M. Metcalf**, Peeters, Leuven, 2006, pp.185-216 և **նոյնի՝** “The Description of Edessa in Abu al-Makarim’s History of the Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries,” *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean*. 2: *Antioch from the Byzantine Reconquest Until the End of the Crusader Principality: Acta of the Congress held at Hernen Castle (the Netherlands) in May 2006*, ed. by **K. Ciggaar and M. Metcalf Peeters**, Leuven, 2013, pp. 201-218:

²¹ Հարցը մանրամասն քննված է Յ. դեմ Հեյերի “The Influence of the History of the Patriarchs of Alexandria” հոդվածում: Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

²² **նոյնի՝** *Coptic Historiography*, pp. 69-77 և հատկապես **նոյնի՝** *Mawhūb ibn Mansūr ibn Mufarrīğ et l’historiographie copto-arabe. Étude sur la composition de l’Histoire des Patriarches d’Alexandrie* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 513), Louvain, 1989:

²³ Երկը եվրոպացի արևելագետներին հայտնի է և հասանելի դեռ ժԸ դարից՝ սկսած եվսեփոս Ռենոդոյի լատիներեն փոխադրական-վերապատմողական (իմա՝ ոչ բառացի) քարգմանությունից: Տե՛ս ծան. 1: Արաբերեն բնագիրը նույնպես մի քանի հրատարակություն է ունեցել, որոնցից ոչ մեկը, սակայն, լիակատար քննական չէ: Այս աշխատանքում մենք օգտագործել ենք Սամուիլ ալ-Սուրյանիի եռահատոր հրատարակությունը: Տե՛ս *Tārīḥ al-baṭārika li-anbā Sāwīrūs ibn Muqaffa ‘asqaf al-Aṣmūnīn* (sic-Գ.Գ.), 3 ց., bi-i ḍād al-Anbā Samū’īl, al-Qāhira, [ա.թ.] (հետայսու՝ *Tārīḥ al-baṭārika*): Երկը նաև քարգմանություններ է ունեցել: Առաջին կեսը խմբագրել և անգլերեն է քարգմանել Բ.Թ.Ա. Էվերսը,

Այս երկու երկերի հետ անմիջական առնչություն ունի ղպտիական պատմագրական ավանդույթի ևս մի արաբալեզու հուշարձան՝ Ֆուվվայի եպիսկոպոս Յուսաբի (Հովսեփ) գրչին վերագրվող «Պատրիարք հայրերի պատմությունը»։ Այս աշխատության հաղորդումներն օգտակար են լինելու մեզ համար հետագա շարադրանքում, ուստի հարկ է փոքր-ինչ մանրամասն ներկայացնել այն։ Հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկություններ են գտնվում լոկ նրա երկում։ Ապրել է ժԳ դարում՝ առնվազն մինչև 1270-ական թվականների սկզբները, թեև մահվան հստակ թվականը հայտնի չէ։ Ինչպես երկի վերնագրից է երևում, այն ղպտիական ուղղափառ եկեղեցու պատմություն է՝ սկսած Մարկոս Ավետարանչից և շարահարողների ձեռքով շարունակված մինչև Հովհաննես ժԶ-ի պատրիարքության տարիները (1676-1718 թթ.)։ Շարադրանքի գծով և բովանդակությամբ շատ նման է «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»-ը, բայց, ի տարբերություն վերջինիս՝ ղպտի հայրապետների ամբողջական տարիները համառոտ է ներկայացնում։ Արդի հետազոտողները դեռ հիմնավոր փորձ չեն կատարել՝ պարզելու այս երկու երկերի առնչակցության աստիճանը և պատասխանելու այն հարցին, թե Յուսաբին վերագրվող երկն իրականում «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը» պարզ համառոտումն է, թե նրա հեղինակն այլ աղբյուրներ էլ է օգտագործել։ Ի դեպ, վերջին պնդումն իսկապես տեղին է, քանզի երկում իրադարձությունների պատմումները երբեմն զգալիորեն շեղվում են «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»-ից, ինչպես կհամոզվենք ստորև, իսկ որոշ տեղեկություններ, առհասարակ եզակի են ու բացառիկ։ Այդուհանդերձ, վերջին տարիներին կասկածներ են հնչում Յուսաբի՝ հիշյալ երկի հեղինակ լինելու վերաբերյալ՝ երևան բերելով նոր հարցականներ²⁴։

մնացած մասերը Օ. Բուրմեսթերը, Ա.Ս. Արիյան և ուրիշներ։ Տե՛ս *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*, Arabic text ed., trans. and annotated by B.T.A. Evetts (Patrologia Orientalis, tome I), pp. 99-214, 383-518, tome V, pp. 1-215, tome 10, pp. 358-551, Firmin-Didot, Paris, (համապատասխանաբար) 1907, 1910, 1915 և *History of the Patriarchs of the Egyptian Church Known as the History of the Holy Church* (հետայսու՝ *HP*) by Sawirus ibn al-Mukaffa՛, Bishop of al-Asmunin (sic-Գ.Գ.), ed. and tr. by Yassa Abd al-Masih, O.H.E. KHS-Burmester, A.S. Atiyya, A. Khater, Cairo, 1943-1974:

²⁴ Տե՛ս J. den Heijer, *Coptic Historiography*, pp. 81-83; W. Witakowski, “Coptic and Ethiopic Historical Writing,” *The Oxford History of Historical Writing*, Vol. 2: 400-1400, ed. by S. Foot and Ch. F. Robinson, Oxford University Press, 2012, p. 144 և հմմտ. S. Moawad, “Yūsāb of Fuwwa,” *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, Vol. 4 (1200-1350), ed. by D. Thomas, A. Mallett, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 486-490: Ըստ Ս. Մոավադի՝ երկի հեղինակը վերոհիշյալ Հովհաննես ժԶ պատրիարքի ժամանակակից անանուն հեղինակ է, որը երկը շարադրելիս, բազմաթիվ աղբյուրներ է ունեցել ձեռքի տակ, այդ թվում՝ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը» և Յուսաբի կորած աշխատությունը։ Տե՛ս անդ, էջ 488-489: Երկը հրատարակվել է մեզ արդեն

«Եկեղեցիների և վանքերի պատմության» էվեթթսի հրատարակած հատորի (Սամուել ալ-Սուրյանիի հրատարակության Բ հատոր) հայոց պատմության համար կարևորություն ներկայացնող տեղեկությունները վաղուց հայտնի են հայագիտությանը՝ թեկուզ հայր Ղ. Ալիշանի՝ էվեթթսի հրատարակությունից կատարած ծաղկաքաղ թարգմանությունից: Չնայած այդ տեղեկությունների հետ կապված առանձին հարցեր դեռ մնում են, այնուամենայնիվ, այստեղ կսահմանափակվենք դրանք ամփոփ ներկայացնելով: Մասնավորապես, աշխատությունը խիստ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում եգիպտոսի հայկական վանքերի ու եկեղեցիների, հայ համայնքի ու խալիֆայության հայագրի վեզիրների (Բադր ալ-Դին ալ-Ջամալի, ալ-Աֆդալ Շահնշահ, Տալա Դիբն Ռուզգիբ, Վահրամ Պահլավունի), Ֆաթիմյան խալիֆայության մայրամուտին եգիպտոսի հայերի նկատմամբ քուրդ Այյուբյանների գործադրած ճնշումների, կոտորածների և արտաքսման մասին: Շատ հետաքրքիր է եգիպտոսի հայոց պատրիարքի (նախկինում եղած Աթֆիհի²⁵ եպիսկոպոս) 1172 թ. Կահիրեից Նրուսաղեմ տեղափոխվելու²⁶ և տեղի հայոց պատրիարքի կողմից դավադրաբար թունավորվելու մասին պատմությունը: Այստեղ կխոսենք բնագրի՝ հիշյալ պատրիարքին վերաբերող մի հատվածի մասին, որը դուրս է մնացել էվեթթսի (հետևաբար նաև Ղ. Ալիշանի) թարգմանությունից՝ ոչ թյուրիմացաբար, այլ դիտավորությամբ: Հատվածը փարիզյան ձեռագրում զբաղեցնում է մեկ տող 3b թերթից, 4a թերթին ամբողջությամբ և մի քանի տող 4b թերթից²⁷: Խոսքը հայոց պատրիարքի վերաբերյալ տարածված մի բանասարկության մասին է: Պարզվում է ալ-Հաֆիզ խալիֆայի օրոք պատրիարքն անհիմն կերպով մեղադրվել է ալ-Յասալ անունով մի երևելի այրի²⁸ դստեր հետ «սեռական հարաբերություններ» ունենալու մեջ: Ֆաթիմյան վերնախավում մեծ վարկ ու հեղինակություն ունեցող պատրիարքի վերաբերյալ այս բամբասանքն այնքան է վհատեցրել խալիֆա ալ-Հաֆիզին, որ նա հանձնարարել է ստուգել այս մեղադրանքի իսկությունը: Ասկալոնցի հայտնի փիլիսոփա և բժիշկ Աբու ալ-

հաջ հայտնի Սամուիլ ալ-Սուրյանիի և Նաբիհ Քամիլ Դավուդի աշխատասիրությամբ: Տե՛ս *Tārīḥ al-ābā' al-baṭārika li-l-anbā' Yūsāb asquf Fuwwa*, bi-tahqīq Ṣamū'īl al-Suryānī wa-Nabīh Kāmil Dāwūd, al-Qāhira, 1987:

²⁵ Հին հունական Աֆրոդիտոպոլիսն է:

²⁶ Ըստ աղբյուրի՝ հոգևոր առաջնորդն իր հետ երուսաղեմ է տարել 75 ձեռագիր մատյաններ:

²⁷ Տե՛ս ստորև՝ հավելված Բ:

²⁸ Խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, վեզիր Բահրամ ալ-Աւմանիի եղբայր, Վերին Եգիպտոսի Կուս նահանգի կառավարիչ Վասակի մասին է: Երկում ալ-Յասալի մասին ևս մի հիշատակություն կա: Տե՛ս **B.T.A. Evetts**, *The Churches and Monasteries*, p. 147 (ճ. 63): Վասակը մուսուլմանական պատմագրության մեջ ավելի շատ հայտնի է ալ-Բասաթ (*al-Bāsāk*) անունով: Տե՛ս, օրինակ, **al-Maqrizī**, *Itti āz al-ḥunafā' bi-ahbār al-a'imma al-Fāṭimiyyīn al-ḥulafā'*, ց. 3, bi-tahqīq Ḡamāl al-Din al-Šayyāl wa-Muḥammad Ḥilmī Muḥammad Aḥmad, al-Qāhira, 1996, ճ. 157, 159-161 և **նույնի**՝ *Kitāb al-Muqaffā al-Kabīr*, ց. 2, bi-tahqīq Muḥammad al-Ya'lāwī, Dār al-Ḡarb al-Islāmī, Bayrūt, 1991, ճ. 514-515:

Կասիմ Խալիլը բժշկական զննություն է ենթարկել պատրիարքին և պարզել, որ նա առհասարակ ունակ չէ սեռական հարաբերությունների, ուստի և կասկածները փարատվել են: Էվեթթսի թարգմանությունից դուրս մնացած այս հատվածը նկատել են նաև Գէորգ Մըսրիլեանը և Նուբար Տեր-Միքայելյանը, որն անգամ մի առանձին հոդված է նվիրել այդ պատմության լուսաբանմանը: Վերջիններս, այնուամենայնիվ, էթիկայի կանոններից ելնելով, խուսափել են հատվածի ամբողջական բառացի թարգմանությունից²⁹:

Պատրիարքի մահից հետո առանց հովվապետի մնացած եգիպտահայ համայնքին պատկանող եկեղեցիների և վանքերի մի մասը յուրացվեց ղպտինների կողմից: Հատկապես թեժ էր վեճը հայերի և ղպտինների միջև ալ-Բասաթին (Այգեստան) և ալ-Ջուհրի թաղամասերի երկու եկեղեցիների համար: Նույնքան բացառիկ է Կիլիկիո «հայոց արքայի»³⁰ մի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ եգիպտոս ուղարկած պատվիրակության մասին պատմությունը: Եպիսկոպոսը ձեռքին ուներ «հայոց արքայի» նամակը՝ ուղղված եգիպտոսի փոխարքա ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆարին³¹ հայերից խլված եկեղեցիները նրանց վերադարձնելու խնդրանքով երկու այլ երաշխավորական նամակների հետ միասին (մեկը՝ Սալահ ալ-Դինից³², մյուսը՝ նրա եղբորից՝ ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Սալֆ ալ-Դինից³³): Հիշյալ եպիսկոպոսը, սակայն, հիվանդանում և մահանում է եգիպտոսում, և նրա առաքելությունը ձախողվում է: Երկու եկեղեցիների համար վեճը շարունակվում է: Ըստ հեղինակի՝ 1186 թ. ալ-Մալիք ալ-Ադիլի հրամանով երկու համայնքներին պատվիրվում է զատել երկու եկեղեցիները և առանձին օգտագործել, բայց սա չի լուծում թնշուկը: Ուստի «մեծամեծերի ժողովն» ի վերջո որոշում է դրանք հանձնել հայերի սեփականությանը: Հատորի՝ հայերին վերաբերող այս ընդարձակ պատմությունից բացի՝ ոչ պակաս կարևոր են Ֆաթիմյան խալիֆայության շրջանում եգիպտոսի տարածքում հայերին պատկանած այլ վանքերի և եկեղեցիների հիշատակությունները³⁴: Հատկանշական է,

²⁹ Տե՛ս Մըսրիլեան, *Ականաւոր Հայեր*, էջ 154; Ն. [Տեր-]Միքայելյան, *XII-XIII դարերի հայագրի պատմիչ Աբու Սալիհը*, էջ 191-204, ինչպես նաև **ճույնի**՝ *Եգիպտահայ գաղութը 10-15-րդ դարերում*, էջ 93-95 և **ճույնի**՝ «Եգիպտահայ գաղութը», էջմիածին, 1993, յուրիս-օգոստոս, էջ 67-68, ինչպես նաև **S. Dadoyan**, *Fatimid Armenians*, p. 98:

³⁰ Խոսքը, հավանաբար, Ռուբեն Գ իշխանի (1175-1187 թթ.) մասին է:

³¹ Ալ-Մուզաֆֆար Թակի ալ-Դին Ումարն է, որը եգիպտոսի Այյուբյան փոխարքա է եղել 1181-1186 թվականներին:

³² Այյուբյան դինաստիայի հիմնադիրն է և Այյուբյան սուլթանության առաջին սուլթանը՝ 1174-1193 թթ.:

³³ Սալահ ալ-Դինի եղբայրն էր, որը 1183-1186 թվականներին զբաղեցնում էր Հալեպի կառավարչի պաշտոնը: Հետագայում՝ 1200-1218 թթ., ալ-Ադիլը եղել է եգիպտոսի և Ասորիի Այյուբյան սուլթան:

³⁴ Խոսվում է Կահիրեի ալ-Բասաթին (Այգեստան) թաղամասի սբ. Հակոբ հայկական եկեղեցու վերաշինության և նույն թաղամասում գտնվող մեկ այլ եկեղեցու մասին, Կահիրեի

որ հաշվի առնելով երկի այդ հատորի հայտնած տեղեկությունները՝ եգիպտոսի հայ համայնքի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում մինչ օրս խոսվել է Ֆաթիմյան շրջանում հայերին պատկանած մոտ 30-35 վանքերի և եկեղեցիների մասին³⁵: Մինչդեռ երկի՝ հայագիտական շրջանակներին անծանոթ մնացած էջերում հիշատակություններ կան եգիպտոսի այլ շրջաններում հայերին պատկանած ևս մոտ 2 տասնյակ վանքերի և աղոթատեղիների մասին: Սա ավելորդ անգամ հաստատում է այն հայտնի փաստը, թե ինչ բարձր դիրք ու ազդեցություն է ունեցել հայկական համայնքը եգիպտոսում ժԱ-ԺԲ դարերում³⁶:

Հետագա շարադրանքում մենք քաղվածական թարգմանությամբ կներկայացնենք երկի՝ հայագիտական շրջանակներին ցայսօր գրեթե անհայտ մնացած այն էջերը, որոնցում նույնպես արժեքավոր վկայություններ կան ոչ միայն եգիպտոսի, այլև Պաղեստինի (մասնավորապես՝ Երուսաղեմի), Ասորիքի և Կիլիկիայի հայկական վանքերի ու եկեղեցիների մասին՝ երկու կարևոր բացառությամբ: Առաջինը՝ եգիպտոսի դպտիական եկեղեցու եպիսկոպոս հայր Մարտիրոսի մի հոդվածն է՝ «Հայերը եգիպտոսում ժԱ դարից մինչև օսմանյան դարաշրջանի սկիզբը», տպագրված Կահիրում, արաբալեզու Արեգ (նախկինում Արև) ամսաթերթում (խմբագիր՝ Մուհամմադ Ռիֆա'աթ Իմամ): Հեղինակն անդրադառնում է եգիպտոսի հայկական վանքերին, և, ճիշտ է, իր տեղեկությունների աղբյուրները չի մասնավորում, բայց ակնհայտ է, որ դրանց հիմքն «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունն» ու Աբու ալ-Մաքարիմի երկն են³⁷: Երկրորդ բացառությունը Մաջիդ Իզաաթ Իսրաիլի «եգիպտոսի հայերը... Պաղեստինի հայերը... հեռու քաղաքականությունից» նորագույն արաբալեզու

ալ-Ջունբի թաղամասի եկեղեցու, ալ-Ջուվայլա թաղամասի սբ. Հովհաննես Մկրտիչ և Իթֆիհի (Աթֆիհ) սբ. Գևորգ եկեղեցիների մասին, Ասյուտի և շրջակայքի 4 հայկական եկեղեցիների և մեկ վանքի, Շինարա ավանի յոթ եկեղեցիների մասին: Հիշատակություններ կան հայերին պատկանած այլ եկեղեցիների մասին նույնպես: Հայերը մի եկեղեցի ունեին Տուրայում, մեկ ուրիշը՝ Կարուսանայում, նրանց էր պատկանում Սաֆթ Մայդումի եկեղեցու խորաններից մեկը և այլն: Տե՛ս հաջորդ ծան.:

³⁵ Տե՛ս Թ. Գուշակեան, *Եգիպտոսի հայոց հին եւ արդի եկեղեցիները*, տպ. Յաթէթ-Պաղտասար, Գանիրէ, 1927, էջ 12-18, Գ. Մըսրէան, *Ականաւոր Հայեր*, էջ 146-173 և Ն.Գ. Տէր-Միխայէլեան, *Եգիպտոսահայ գաղութը 10-15-րդ դարերում*, էջ 103-110, 260-261:

³⁶ Ֆաթիմյան խալիֆայությունում հայերի ունեցած դերին և եգիպտահայ գաղութի պատմությանը նվիրված մեծածավալ գրականություն կա: Ընդ որում, թեման լավ ուսումնասիրված է ինչպես հայագրի, այնպես էլ օտար հետազոտողների կողմից: Եվ թեև շատ ու շատ դրվագներ դեռ շտկման, վերանայման և որոշ նորահայտ աղբյուրների լույսի ներքո լրացման կարիք ունեն, այնուամենայնիվ հետագա շարադրանքում հիմնականում կխոսափենք հանրահայտ փաստերի մեջ խորանալուց՝ մեր ուշադրությունը կենտրոնացնելով առավելապես խնդրո առարկա երկի արժանիքների և պարունակած նորությունների վրա:

³⁷ Տե՛ս **Al-Anbā Mārtīrūs**, *Al-Arman fi Mişr mundu al-qarn al-ḥādiya ʿaşara ḥatta bidāyat al-ʿaşr al- utmānī* // Arīk, № 10 (māyu), al-Qāhira, 2011, փ. 6-12.

աշխատությունն է³⁸ նվիրված Եգիպտոսի և Սուրբ Երկրի հայկական գաղութների պատմությանը՝ ընդհուպ մինչև մեր օրերը: Եգիպտոսի և Պաղեստինի հայկական վանքերի ու եկեղեցիների մասին պատմական ակնարկում հեղինակն օգտագործել է նաև Աբու ալ-Մաքարիմի երկը, չնայած՝ նրա հայտնած տեղեկությունները քննելիս, ավելի հաճախ հղում է հայր Մարտիրոսի վերոհիշյալ հոդվածը՝ կրկնելով նաև նրա սխալները: Օրինակ, ըստ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» և Աբու ալ-Մաքարիմի երկի՝ Գրիգորիսը Եգիպտոս է եկել (այս մասին՝ ստորև – Գ. Դ.) Նահատակաց 803 թ., որը համապատասխանում է Գրիգորյան 1087 թվականին (+ 284), այլ ոչ թե 1080-ին, ինչպես որ երկուսն էլ պնդում են:

Շարադրանքում մենք զուգահեռաբար կքննենք ինչպես Սամուիլ ալ-Սուրյանի հրատարակությունը (Ա և Գ հատորներ), այնպես էլ Բավարիայի պետական գրադարանի Arab 2570 ձեռագիրը՝ անհրաժեշտության դեպքում լրացումներ կամ ճշտումներ կատարելով: Լայնորեն կօգտագործենք նաև «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմություն»-ը, որը, ինչպես նշել ենք, «Եկեղեցիների և վանքերի պատմության» առաջնային սկզբնաղբյուրներից մեկն է, ինչպես նաև Յուսաբ Ֆուվվաջուն վերագրվող երկը, մանավանդ որ այդ աղբյուրները նույնպես, ինչպես հարկն է, արժևորված չեն հայագիտության մեջ:

³⁸ **Māğid ʾIzzat Isrāʾīl**, *Arman Mişr.. Arman Filastīn.. ba ʿīdan ʿan al-siyāsa*, al-taqdīm bi-qalam ʿAsim al-Dasūqī, Dār al-ʿarabī li-l-naşr wa-t-tawzīʿ, al-Qāhira, 2017.

**«ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԵՒ ՎԱՆՔԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
Ա.Ռ.Ա.ՋԻՆ ՀԱՏՈՐ**

Էջ 10

Կահիրեի եկեղեցիների մեջ կան այնպիսիները, որոնց հարտարապետական դիմագիծը չի փոխվել, բայց վերածվել են մզկիթի կամ տան: Թաղամասում դրանցից մեկը հայտնի է որպես ամիր ալ-ջույուլ³⁹ Բադրի որդի ալ-Աունադի⁴⁰ տուն, [հետո նաև] Շիհաբ ալ-Դաուլա Բադր ալ-Խասսի⁴¹ տուն, որը տուն է դարձել՝ անվանվելով Սաֆան ալ-Կուֆուլ (Sakan al-Qufūl, բառացի՝ «կողպեցիների կացարան»): Նրա գմբեթը մինչ օրս երևում է, նրանում մնում են եկեղեցական որմնա[պատկերները], և ամեն անգամ, երբ թարմացվել է դրանց սպիտակեցումը⁴², պատկերներին ձեռք չեն տվել:

...⁴³ [պատկանել է] միայն հակոբիկներին⁴⁴: Հայերը նրա պատին կից խորան են կառուցել, և սա եղել է պատրիարք⁴⁵ Անբա Մարկուս իբն Զուրա⁴⁶, Բահանաների և Ժողովրդի ներկայությամբ: Նրա վրա մեր Սուրբ Տիրամորը նվիրված եկեղեցի կա, որ մի ֆանի երևելի այրեր (բնագրում՝ arāhina) են հիմնել:

³⁹ *Amīr al-ǧuyūṣ* նշանակում է «գորբերի հրամանատար» կամ «գորապետ»: Այն Ֆաթիմյան խալիֆայության վեզիրներին տրված բարձրագույն ռազմական և ադմինիստրատիվ պատվանունն է:

⁴⁰ Վեզիր Բադր ալ-Ջամալիի ավագ որդին էր, որը 1084 թ. խոռվեց հոր դեմ, բայց անհաշորության մատնվեց, բանտարկության մեջ անցկացրեց մոտ մեկուկես տարի և ազատ արձակվելուց կարճ ժամանակ անց մահացավ: Բադրի մյուս որդին՝ ալ-Աֆդալ Շահնշահը, հաջորդեց հորը վեզիրության պաշտոնում (1094-1121 թթ.):

⁴¹ Բադր ալ-Խասսի վերաբերյալ աղբյուրներում տեղեկություններ գրեթե չկան: Ալ-Մակրիզիի մոտ հաղորդում կա նրա կառուցած մի բաղնիքի մասին: Նա նրան կոչում է «*Ֆաթիմյան պետության երևելի այրերից*»: Տե՛ս **Al-Maqrīzī**, *Al-Mawāʾiz wa-l-iʿtibār bi-ḍikr al-ḥiṭaṭ wa-l-aṭār* (հետալսու՝ *al-Ḥiṭaṭ*), ց. 3, bi-taḥqīq Ayman Fuʾād Sayyid, Muʾassasat al-Furqān li-l-turāṭ al-ʿarabī (Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, London, 2004), ց. 274, ինչպես նաև **Ibn Taḡrī Birdī**, *Al-Manhal al-Ṣāfi wa-l-Mustawfi baʿda al-Wāfi*, ց. 5, bi-taḥqīq Nabīl Muḥammad ʿAbd al-ʿAzīz, al-Hayʾa al-Miṣriyya al-ʿĀmma li-l-Kitāb, al-Qāhira, 1988, c. 231, h. 3.

⁴² Ձեռագրում առանց դիակրիտիկ նշանների: Սամուիլ ալ-Սուրյանին բառը *t.ī.y.ḍ.h.ā* (تبيضا) է կարդացել, ինչը դժվարանում ենք բացատրել: Մեր կարծիքով պետք է *t.b.y.ḍ.h.ā* կարդալ, որ կնշանակի «դրանց սպիտակեցումը», այն է «կրածեփումը»:

⁴³ Ձեռագրի այս տեղում երկու էջի բացատ (լակունա) է: Հրատարակիչ Սամուիլ ալ-Սուրյանի կարծիքով այստեղ խոսքը հավանաբար Կահիրեի Սարյակուս թաղամասի վանքերից մեկի մասին է:

⁴⁴ Հակոբիկներ են կոչվում ուղղափառ ասորիները՝ իրենց եկեղեցու հիմնադիր հայր *Հակոբ Բարադետու* (կամ *Ծանծաղոս*, մահ. 578 թ.) անունով: Արաբական մատենագրության մեջ երբեմն այդպես են անվանում նաև դպտիներին:

⁴⁵ Ընդգծված բառը հավելում ենք ձեռագրից. Հրատարակչն այն չի ընթերցել:

⁴⁶ Ղպտիական ուղղափառ եկեղեցու՝ 1166-1189 թթ. պատրիարք (թվով 73-րդ)՝ Մարկուս Գ: Հատկանշական է, որ նա «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» շարահարողներից մեկն է: Նրա հեղինակած հատվածն ընդգրկում է 1131-1167 թթ.:

Էջ 14-15

Այս թաղամասում⁴⁷ ալ-Մուսթանսիրի⁴⁸ խալիֆայության օրոք մեծ թվով ասորիներ էին ապրում, որոնցից էր Իբն ալ-Տաուիլ անունով մի մարդ: Սակայն հետո ամիր ալ-ժույուշ Բադրը այն բնակեցրեց հայերով՝ տեղահանելով այնտեղից ասորիներին, որոնք տեղափոխվեցին Դայր ալ-Խանդակում⁴⁹ գտնվող Անբա Բուլայի (Սբ. Պողոս) եկեղեցի Անբա Կյուրեղ 67-րդի⁵⁰ պատրիարքության օրոք⁵¹:

Այս թաղամասում (իմա՝ ալ-Հուսայնիյյա) հայերն այդ վանքին հարող եկեղեցի ունեն, որն ավերվել է դուզերի օրոք, երբ հայերը արաբական 564 թ. Ջու ալ-Հիջջա ամսում (1169 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր) արտաքսվեցին Կահիրեից, մեծ մասն էլ սպանվեց թրով՝ հանուն Քրիստոսի⁵²: Գմբեթը երկար ժամանակ դեռ կանգուն էր, մինչև որ ֆանդվեց:

Այս թաղամասում (իմա՝ ալ-Հուսայնիյյա) քրիստոնյա հայերի թիվը՝ չհաշված նրանց, որ ապրում էին Կահիրեի թաղամասերում՝ ինչպես հյուսիսային, այնպես էլ հարավային կողմերում, մոտ 5 հազար հեծյալ էր՝ չհաշված կանանց, իսկ [միայն] հետևակայինների թիվը մոտ երեք հազար էր⁵³:

⁴⁷ Խոսքը Կահիրեի հայաշատ ալ-Հուսայնիյյա թաղամասի մասին է:

⁴⁸ Ֆարսիվյան պետության խալիֆա 1036-1094 թթ.:

⁴⁹ Բառացի՝ *Խանդակի կամ Խրամի մենաստան*: Խանդակը արվարձանային ավան էր Կահիրեի հյուսիս-արևելքում:

⁵⁰ Ղպտիական ուղղափառ եկեղեցու պատրիարք 1078-1092 թթ.:

⁵¹ Հաղորդման սկզբնաղբյուրը «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունն» է: Աբու ալ-Մաֆարիմը պարզապես համառոտել է *Մաուհուբ Իբն Մանսուր Իբն Մուֆարրիշի* հաղորդումը. «Կահիրեում Իբն ալ-Տաուիլ անունով մի ասորի կար: Նա և մի խումբ այլ ասորիներ ապրում էին Կահիրեին հարող ալ-Հուսայնիյյա [Թաղամասում], որը հաստատված էր որպես հայ գինավորականության կեցավայր: Ամիր ալ-ժույուշը (իմա՝ Բադր ալ-Ջամալին) հրամայեց, որ հայերից բացի ոչ ոք չսպիրի ալ-Հուսայնիյյայում: Նա այնտեղից հանել տվեց Իբն ալ-Տաուիլ Ասորուն և նրա հետ եղած ասորիներին: Նա ներկայացավ Ամիր ալ-Ջույուշին մի նամակով, որում խնդրում էր իրեն նվիրել Դայր ալ-Խանդակում եղած դատարկ եկեղեցիներից մեկը, որպեսզի ինքն ու իր ուղեկիցները հաստատվեն այնտեղ: [Ամիր ալ-Ջույուշը] բավարարեց նրա խնդրանքը և նրան եկեղեցի տրամադրեց այնտեղ Հուստոսի որդի Պողոս նահատակի անունով, ում մարմինն էր ամփոփված այնտեղ»: Տե՛ս *Tārīḥ al-baṭārika*, ց. 2, Տ. 189 և *HP*, vol. 7, pp. 355-356:

⁵² 1169 թ. Ֆարսիվյան վերջին խալիֆա ալ-Ադիդի (կառ. 1163-1169 թթ.) խաչակիրներից պաշտպանելու խնդրանքով Կահիրե են մտել Նուր ալ-Դինի բուրդ գորավար Շիրկունի գործերը: Կարճ ժամանակ անց Շիրկունին արդեն յուրացրեց վեզիրի պաշտոնը: Երկու տարի անց՝ 1171 թ., Ֆարսիվյան խալիֆայությունը կնքեց իր մահկանացուն, և Շիրկունի զարմիկ Սալահ ալ-Դինի գլխավորությամբ երկրում նոր իշխանության գլուխ եկան Այյուբյանները: Հայ բնակչության արտաքսումն ու նրա նկատմամբ Այյուբյանների օրոք սկսված հալածանքները պայմանավորված էին նախկին կառավարող ռազմաֆաղափական վերնախավում և բանակում նրա ունեցած դերով:

⁵³ Ալ-Հուսայնիյյա թաղի հայկական հետքի մասին խոսում է նաև մամլուֆյան հեղինակ *Մուհի ալ-Դին Իբն Աբդ ալ-Ջահիրը*՝ Կահիրեի պատմաաշխարհագրական նկարագրությանը

Այս վանն ամբողջությամբ պատկանում էր հակոբիկներին և հայերին, բայց [հետո] բաժանվել էր երկու մասի՝ ավելացվելով հակոբիկյան վանին:

Գետափնամերձ **ալ-Մակսամ** [թաղամաս]⁵⁴ (բնագրում՝ al-Maqs bi-l-qurb min sâhil al-bahr –Գ. Գ.)

[Այստեղ է] սբ. Գևորգի վանքը, որը վերանորոգել է հայերի առաջնորդներից մեկը: Հետո այն ալ-Հաֆիմի խալիֆայության օրոք մզկիթի է վերածվել, ապա գեափ տակ անցել:

Ալ-Ռայդանիյա⁵⁵

Ra's al-Ṭābiyya, Siqāyat Raydan («Ռայդանի առու» կամ «Ռայդանի ջրանց») և al-Bustān al-kabīr («Մեծ այգի») [անուններով] հայտնի թաղամասն է: Հիմնվել է ամիր ալ-ջույուշ Բադրի կողմից: Ռայդան ալ-Սակլարին⁵⁶ ալ-Հաֆիմ [խալիֆայի] հովանոցակիրն էր: Խալիֆաներն այնտեղ իջևանում էին ամեն տարվա սկզբին և Ռամադան ամսի սկզբին, որ կոչում էին «մեծ պտույտ»:

Էջ 17

Հայկական եղեղեցի՝ շատ հիանալի, որ հիմնել և վերաշինել է հայերից

նվիրված իր երկում: Նրա հաղորդումը հետագա հեղինակներից փոխառել են *ալ-Մակրիզին*, *ալ-Կալկաշանդին* և *Աբու ալ-Մահասին իբն Քադրի Բիրդին*: Իբն Աբդ ալ-Չահիրը գրում է. «Ալ-Հուսայնիյան [ութ թաղամաս ուներ]՝ Համիրի թաղամասը, Մեծ շինուվյունը, Փոքր շինուվյունը, Մեծ թաղամասը, Միջանկյալ թաղամասը, Մեծ շուկայի թաղամասը և ալ-Վազիրիյան: Այն ամբողջությամբ հայերի բնակատեղին էր՝ ինչպես հեծյալների, այնպես էլ հետևակայինների, [որոնց թիվը մոտ յոթ հազար էր կամ դրանից էլ ավելի]»: Այս վերջին [...] փակագծերում առնված հատվածը Իբն Աբդ ալ-Չահիրի երկի մեզ հասած օրինակում բացակայում է, և հրատարակիչը նախադասության վերջավորությունը լրացրել է ալ-Մակրիզիի երկից: Տե՛ս **Ibn 'Abd al-Zāhir**, *Al-Rawḍa al-bahīyya al-zāhira fī ḥiṭaṭ al-mu'izziyya al-Qāhira*, bi-taḥqīq Ayman Fu'ād Sayyid, al-Dār al-ʿarabiyya li-l-kitāb, 1996, թ. 122-123, և հմմտ. **Al-Maqrīzī**, *Musawwadat Kitāb al-Mawā'iz wa-l-i'tibār bi-dīkr al-ḥiṭaṭ wa-l-aṭār*, bi-taḥqīq Ayman Fu'ād Sayyid, Landan, *Mu'assasat al-Furqān li-l-turāt al-Islāmī*, 1995, թ. 385; **Ֆայնի**՝ *al-Ḥiṭaṭ*, թ. 3, թ. 62; **Al-Qalqašandī**, *Ṣubḥ al-aṣā*, թ. 3, al-Maṭba'a al-amīriyya, al-Qāhira, 1914, թ. 360; **Ibn Taḡrī Birdī**, *Al-Nuḡūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-Qāhira*, թ. 4, bi-taḥqīq Muḥammad Ḥusayn Šams al-Dīn, Dār al-kutub al-ʿilmiyya, Bayrūt, 1992, թ. 48-49:

⁵⁴ **Al-Maqrīzī**, *Musawwada*, թ. 325-326 և **Ֆայնի**՝ *al-Ḥiṭaṭ*, թ. 2, թ. 562-563.

⁵⁵ Այժմ՝ ալ-Աբբասիյա:

⁵⁶ Գատելով անունից՝ սլավոնական ծագում է ունեցել:

Սարգիսը⁵⁷, ով *hāmī al-munāḥāt*-ն էր ալ-Ջաֆիրի խալիֆայության⁵⁸ և Ալի [ի]բն Ասասալլար ալ-Դայլամիի⁵⁹ վեզիրության օրոք:

Բար ալ-Դարբին հարակից եկեղեցի՝ Սուրբ Աբու Մակարի անունով, որ պատկանում էր ղպտիներին: Բայց երբ Ադրիդուրյուար (դեռ կֆննարկենք, թե ով է-Գ.Գ.) Մեծ Հայքի պատրիարքը, Ալիական պետություն⁶⁰ եկավ՝ ալ-Մուսթանսիրի խալիֆայության և ամիր ալ-ջույուշ Բադրի վեզիրության օրոք, տեսավ, որ Խանդակի եպիսկոպոսն այնտեղ խոտ է պահեստավորում: Նա աղոթելու թույլտվություն խնդրեց նրանից, վերջինս թույլ տվեց և բացեց այն: Այն բանից հետո, երբ Ամիր ալ-Ջույուշը բացահայտեց անասնակերի և [եկեղեցին] պահեստի [վերածելու] մասին լուրերը և համոզվեց դրանց իսկության հարցում, այն այդուհետ հայերի ձեռքը հանձնեց՝ ընդհուպ մինչև օրս⁶¹: Սա պատահեց Կյուրեղ 69-րդ պատրիարքի պատրիարհության օրոք: Այն վերանվանվեց Սուրբ Գևորգի անունով: Նրա առջև թոնրատուն կա՝ սուրբ հաղորդության հացը և [առհասարակ] հաց թխելու համար: Այն կամարակապ գմբեթ ունի⁶²:

⁵⁷ Բնագրում իրականում *Շարքիս (Šarkīs)* է: Այս Սարգսի մասին այլ տեղեկություններ արարալեզու պատմագրության մեջ գտնել չի հաջողվում: Ալ-Մակրիզիի «*Խիտատ*»-ում ակնարկ կա լոկ *hāmī al-munāḥāt* ռազմական պաշտոնի մասին՝ միայն թե բացատրված չէ, թե մասնավորապես ինչի համար էր պատասխանատու այդ պաշտոնյան: Տե՛ս *Al-Maqrīzī, al-Ḥiṭat, ǧ. 2, ʃ. 335*: Այնուամենայնիվ, ալ-Կալկաշանդիի *Subḥ al-a ʃā* երկից իմանում ենք, որ *al-munāḥāt* էին կոչվում ուղտերի ախոռները, և հետևապես, հիշյալ Սարգիսը եղել է արևմտիսի ուղտերի ախոռների վերատեսուչը: Տե՛ս *Qalqašandī, Subḥ al-a ʃā, ǧ. 3, ʃ. 479*:

⁵⁸ Ֆարսիական պետության խալիֆա 1149-1154 թթ.:

⁵⁹ Ալ-Ադիլ իբն ալ-Սալլարն է, որը ալ-Ջաֆիրի վեզիրն է եղել 1149-1153 թթ.:

⁶⁰ Խոսքը Ֆարսիական խալիֆայության մասին է:

⁶¹ Միջադեպի աղբյուրը կրկին «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունն» է: Հմմտ. *Tārīḥ al-baṭārika, ǧ. 2, ʃ. 189; HP, vol. 7, p. 356*:

⁶² Ձեռագրի էջը տե՛ս ստորև՝ Հավելված Գ: «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունն»-ից կարող ենք հավելում կատարել. «Աստված այնտեղ շատ ու շատ հրաշքներ է գործել իր սբ. Գևորգ նահատակի ձեռքով, և ուրիշ եկեղեցիներում նույնպես, որ նրա անունն են կրում: Օրինակ, ասում են, որ [մի անգամ] *Banū Khilāf* ցեղից մի բեդվին մտել է նրա անունով Գամալուտի եկեղեցի՝ [Կուվինայի շրջանում]: Նա կանգ է առել և սկսել կովել նրա պատկերի հետ, մինչև որ նա (սբ. Գևորգը) սրի է քաշել նրան, և վերջինս մեռել է»: Տե՛ս *Tārīḥ al-baṭārika, ǧ. 2, ʃ. 189*: Գ. Մըսլեանը Խանդակի սբ. Գևորգ եկեղեցուն՝ հայերին պատկանած լինելու մասին տեղեկությունը ֆաղում է Թ. Գուշակեանի գրքից՝ չկարողանալով պարզել նրա օգտագործած աղբյուրը: Տե՛ս Թ. Գուշակեան, *Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները*, տպ. Յաբէթ-Պաղտասար, Գանիրէ, 1927, էջ 12-18 և հմմտ. Գ. Մըսլեան, *Ականաւոր Հայեր*, էջ 160-161: Պարզվում է Թորգոմ Գուշակեանին Կանիրեի ղպտիական թանգարանի վարիչի՝ Սիմայկա Փաշայի (ոս վերը հիշատակել ենք որպես Ղպտիական գրադարանի ձեռագրացուցակի հեղինակի) օգնությամբ թարգմանվել և հասու են դարձել «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» հայերին վերաբերող մի շարք էջեր: Տե՛ս Թ. Գուշակեան, *Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները*, էջ 10:

էջ 63

Կովայսիմա: Այնտեղ Անբիծ Տիրամոր անունով եկեղեցի կա՝ երեք խորաններով՝ մեկը ղպտիների, մեկը՝ հայերի, մյուսը՝ մելքիսների համար:

Տանահը՝ Մուրթահիլյայի շրջանում: Այնտեղ վանք կա Սուրբ Գևորգի անունով: Եվս մի վանք կա, որը վերանորոգել է հայերի առաջնորդ շեյխ Թաջ ալ-Դաուլա Բահրամը:

էջ 64

Դումուհ՝ Դակահիլյա [շրջանում]: Տիրուհու անունով մի վանք՝ ղպտիների և հայերին պատկանող:

էջ 65

Մինյաթ Շահա՝ ալ-Դակահիլյա [շրջանում]: Երեք վանք՝ մեկը հայերին պատկանող, մեկը՝ ղպտիներին՝ Սուրբ Գևորգի անունով, և մյուսը՝ մելքիսներին:

Ալ-Բարմունյան՝ ալ-Դակահիլյա շրջանում: Երկու վանք կա՝ ղպտիներին պատկանող Սուրբ Կույսի անունով մի վանք, մյուսը՝ հայերին պատկանող: Ինչպես նաև մելքիսներին պատկանող մի վանք:

Մինյաթ ալ-Նասարա՝ ալ-Դակահիլյայի հարավում: Բնակավայրի կենտրոնում հայերին պատկանող մի վանք կա՝ Սուրբ Գևորգի անունով:

էջ 67

Ալ-Բահվ: Նրա արևելյան կողմում կա Սուրբ Կույսին նվիրված մի վանք և հայերին պատկանող մի ուրիշ վանք:

Շարնաֆաջ (Շարնակաս – Գ.Գ.): Այնտեղ կան Սուրբ Կույսին և պաշտելի սուրբ Գևորգին նվիրված վանքեր, ինչպես նաև հայերին պատկանող մի վանք:

էջ 69

Դաջսաթ ալ-Ղարբիլյա: Այնտեղ հինգ վանք կա. մեկը՝ ղպտիներին պատկանող Սուրբ Կույսի [վանքը], մեկ ուրիշը՝ պաշտելի⁶³ հրեշտակապետ Միխայելին նվիրված, ինչպես նաև հայերին պատկանող երեք վանք:

⁶³ Ընդգծված բառը (*al-ğalīl*) բացակայում է հրատարակված տեքստից և լրացվում է ձեռագրից:

Էջ 71

Ֆիշա: Այնտեղ մի ֆանի վանքեր կան: Հակոբիկները երեքն ունեն, իսկ թե շրջակայքում մեկիտներն ու հայերը ֆանիսն ունեն, տեղեկություն չունեն, որ հիշատակեն:

Էջ 104

Կյուրեղ 67-րդ պատրիարքի հովվապետության օրոք մի սուրբ հայ վանական էր եկել հայոց երկրից՝ ալ-Մանաֆիս անունով, ով իր մարմնին երկաթյա հագուստ ուներ հագած՝ վրայից մազից հյուսած ֆուրձ: Նրա կատարած սրբազորություններից էր այն, որ [մի օր] նրա մոտ բերեցին մի երիտասարդի, որը տառապում էր սատանայի հոգուց: Նա նրան տանջում էր ամեն օր, և սա տեղի էր ունենում Ալեքսանդրիայում: Հայերից մի վանական եկավ և ջուր ստեղծեց խեցամանում⁶⁴: Նա [սուրբ] գրքեր կարդաց նրա վրա, ապա այս սուրբը վերցրեց այդ ջրից և լողացրեց երիտասարդին: Նեոն այդժամ դուրս եկավ նրա միջից, և երիտասարդն այս սրբի աղոթքի ուժով ապափնվեց: Ապա վերջինս գիտակից և ողջ մնաց նրա մոտ՝ գրել սովորելու նպատակով⁶⁵:

ԵՐՐՈՐԳ ՀԱՏՈՐ**Էջ 32**

Հայերին պատկանող և Մատթեոս աշակերտի անունով մի եկեղեցի՝ Սիոնի (արաբ.՝ Şahyūn) վանքի տակ, որի մերձակայքում գերեզմաններ կան:

Էջ 39**Հովհաննես Մկրտչի հայկական վանքն ու այլ վանքեր**

Bāb al-qiyāma-ի ([Սբ.] Հարության դարպաս) մոտ մի հայկական վանք կա՝ Զաֆարիա ֆահանայի որդի Հովհաննեսի անունով⁶⁶: Եվս մի հայ-

⁶⁴ Բնագիրը հրատարակողը *qaysariyya* է կարդացել, մինչդեռ ձեռագրում իրականում *qasriyya* է: «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» համապատասխան հատվածում նույնպես *qasriyya* է, որը «խեցաման», «ծաղկաման», «գիշերանոթ» է նշանակում:

⁶⁵ Հաղորդման սկզբնաղբյուրն անկասկած «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունն» է, ընդ որում պարզվում է, որ Մաունուֆ իբն Մուֆարրիջն անձամբ տեսակցել է հիշյալ սրբին: Լրացնելի է այն, որ «...[ալ-Մանաֆիսը] մտեց էր Աբու Մակարի անապատը՝ միանալով Բասսուս անունով սուրբ վանականին՝ հրճվելով այն ամենի համար, ինչին ականատես էր եղել նրա սրբությունից: Ապա նա Ալեքսանդրիա է ժամանել, և մենք բանավիճել ենք նրա հետ կրոնի հարցերի շուրջ՝ համոզվելով նրա ուղղափառ հավատի ճշտության և նրա քրիստոնեական կրոնի ճշմարտացիության մեջ»: Տե՛ս *Tārīḥ al-baṭārika*, ց. 2, ք. 183-184 և *HP*, vol. 7, p. 345:

⁶⁶ Սբ. Հովհաննես եկեղեցի:

կական վանք կա առաքյալներից գլխավորագույնի՝ Պետրոսի անունով, Երուսաղեմի Bāb ...⁶⁷-ի մոտ՝ Դավթի աշտարակին մերձ: Այնտեղ է գտնվում նաև Bāb al-bustān-ը (բառացի՝ «Այգիների դարպաս»), որը հիմնել է արքաներից մեկը և հայտնի է Իբրահիմի մենաստան (Dayr Ibrāhīm) անունով:

Էջ 40

Եվս մի վանք Սարգիս նահատակի անունով, որտեղ մի խումբ սուրբ ճգնակյացներ կան:

Եվս մի հայկական վանք⁶⁸, որտեղ ամփոփված է Զերեդեսուի որդի Հակոբոս առաքյալի անարատ մարմինը, ինչպես նաև սարկավագապետ և նախավկա Ստեփանոսի մարմնից աչ ձեռքը, որը Պողոս առաքյալի⁶⁹ ֆրոջ որդին էր:

Էջ 60

Անտիոքին մերձ գտնվում են Սև լեռները, որոնց շրջակայքում 700 հայկական վանք կա⁷⁰, որոնցից յուրաքանչյուրը շրջապարիսպ, աշտարակ ունի,

⁶⁷ Բնագրում՝ *Bāb al-Quds* է: Դարպասի անվանումը կարծես թե ընկած է տեխստից:

⁶⁸ Սրբոց Յակոբեանց վանքն է:

⁶⁹ Բնագրում *al-rasūl al-muntaḥab* է, որը հրատարակիչը *al-raʿīs al-muntaḥab* է կարդացել:

⁷⁰ Սև կամ Ամանոսի լեռների վանքերը ոչ միայն հոգևոր ծառայության և ճգնակեցության, այլև դպրության և մատենագրության խոշոր կենտրոններ էին, որտեղ սովորել կամ գործել են իրենց ժամանակի շատ առաջադեմ այբեր (օրինակ՝ Գրիգոր Բ Վկայասեր, Գրիգոր Գ Պահլավունի, Ներսես Շնորհալի, Միքայել Գոշ և այլք): Այդ վանքերի վերաբերյալ միջնադարյան աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների սղության պատճառով, հայագիտությանը հայտնի չեն նրանց մեծ մասի անվանումները և տեղադրությունը: Հայկական վանքերից բացի, Սև լեռներում շատ էին նաև ասորական, հունական, լատին և վրացական վանքերը: Սև լեռների հայկական վանքերի մասին տե՛ս **J.J.S. Weitenberg**, “The Armenian Monasteries in the Black Mountain,” *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean I. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 147), Leuven-Paris-Dudley, MA, ed. by **K. Ciggaar and M. Metcalf**, 2006, pp. 79-93, ինչպես նաև **Է. Շիրինյան**, «Կրթությունը Կիլիկյան Հայաստանի Սև լեռան հայկական վանքերում», *ԲՄ*, № 21, 2014, էջ 351-362: «Տեղեկեցիների և վանքերի պատմության» վկայությունները Սև լեռների անապատների վերաբերյալ, անշուշտ, հետաքրքիր են: Մեզ, այդուհանդերձ, միջնադարյան արաբական աղբյուրներից այլ տեղեկություններ էլ են հայտնի Սև լեռների և տեղի հայ հոգևորականության մասին: Օրինակ, հալեպցի պատմիչ **Իբն ալ-Ադիմի** (մահ. 1262 թ.) մոտ կարդում ենք. «Սև լեռներն արևելքից հարում են ալ-Լուքքամի լեռներին: Ասում են, որ Իբրահիմը, Ալլահն ազդի նրա համար և ողջունի, Հալեպում եղած ժամանակ իր հովիվներին ուղարկում էր այնտեղ, որ իրենց հոտերն արածեցնեն: Այնտեղ շատ ծառեր կան [թեև] ոչ պտղատու, որոնցից փայտ են հատում նրա շրջակա երկրներ տանելու համար: Այնտեղ է գտնվում Դարպասկ ամրոցը, որ անառիկ բերդ է: Այն արևելքից եզերում է Սև գետը (*al-Nahr al-Aswad*), որը հիշատակել ենք արշավանալի մարտերի մասին խոսելիս, թե ինչպես են հոռոմները ճակատամարտում ճամբարել նրա մոտ: Այն նաև Անեծքի գետ է կոչվել: Այս լեռները հասնում են մինչև

որոնց շուրջը՝ վանականների համար նախատեսված մենախցեր: Այնտեղ եպիսկոպոս կա և 700 և ավելի ճգնակյաց վանական:

Եվս մի հայկական մենաստան՝ Դ.բ. al-miṭraqa⁷¹ անունով, որտեղ ամփոփված է Լեոնի որդի [Թո]րոսի⁷² մարմինը: Այն շուրջակա պարսպ ունի, և նրա շուրջը կան մենախցեր, որոնցում 900⁷³ ճգնակյաց և սուրբ վանական կա:

Էջ 66

Սև լեռների անապատներ

[Արդեն] հիշվել են Սև լեռներում գտնվող մի շարք վանքեր: Հայերն

Սարֆադ (իմա՝ Սարվանդիբար), որը ամուր բերդ էր հայերի ձեռքին: Այնտեղ մեծ թվով հոգևոր սպասավորներ և վանականներ կան»: Տե՛ս **Ibn al-ʿAdīm**, *Buḡyat al-ṭalab fī tāriḫ Ḥalab*, ց. 1, bi-taḥqīq Suhayl Zakkār, Bayrūt, 1988, ց. 438: Արաբագիր հեղինակները Սև լեռները երբեմն նաև «Հայկական լեռներ» են կոչել, ինչպես օրինակ Աբու ալ-Ֆիդան (մահ. 1331 թ.) և նրանից օգտված ալ-Կալկաշանդին (մահ. 1418 թ.). «Ալ-Լուքքամի լեռները ձգվում են նաև դեպի հյուսիս, մինչև որ հասնում են Սահյունին, ալ-Շուդրին, ալ-Բաքքասին և ալ-Կուսեյրին: Հիշյալ լեռներն ավարտվում են Անտիոքի մոտ և կտրվում, և նրանց առջև երևան են գալիս Հայոց լեռները: Ալ-Ասի (Օրոնտես) գետը հոսում է դրանց և Հայոց լեռների միջև և բաժանում նրանց, մինչև որ ալ-Սուվայդիյայի մոտ թափվում է ծովը»: Տե՛ս **Abū al-Fidāʿ**, *Taqwīm al-buldān (Géographie d'Aboulféda*, ed. M. Reinaud et W. Mac Guckin de Slane, Paris, 1840), ց. 69 և հմմտ. **al-Qalqašandī**, *Ṣubḥ*, ց. 4, ց. 86:

⁷¹ Հմմտ. **Cl. ten Hacken**, *The Description of Antioch*, p. 205: Հեռաբերվել է այս վանքին տրված *Դ.բ. al-miṭraqa* անվանումը: Դժվարանում ենք վստահորեն բացատրել *t.r.b* բառը: Եթե հիշտ կլինի *ṭarab* կարգալ, ապա կարելի է «դողանջ» հասկանալ: Մյուս բաղադրիչը՝ *al-miṭraqa* (բառացի՝ «մուրճ»), ծագում է արաբերեն *t.r.q* արմատից՝ «հարվածել», «խփել», «գարկել»: Կարծում ենք՝ անվանումը պետք է որ լինի «Դրազարկ» (իմա՝ «դռան զարկ») կամ «Թրի զարկ») անվանման աղավաղված թարգմանությունը: Ուստի խոսքը հավանաբար, Սաի արևելյան կողմից արևմուտք, որտեղ գտնվում էր Ռուբինյան պայազատների իշխանական դամբարանը: Բացի Թորոս Բ-ից (1145-1168 թթ.), որի մասին ակնարկ կա հանրորդման մեջ, Դրազարկում են թաղվել նաև Թորոս Ա-ը, Թորոս Գ-ը, Ռուբեն Գ-ը, Հեթում Ա արքան, Զարեկ թագուհին, Կեռան թագուհին, Օշին Ա արքան (1308-1320), ինչպես նաև Կիլիկիո հայոց մի շարք կաթողիկոսներ և այլ եկեղեցական գործիչներ (Գրիգոր Գ Տղա, Գրիգոր Ե Քարավեժ, Հովհաննես Զ Սսեցի, Կոստանդին Ա Բարձրբերդի, Կոստանդին Գ Դրազարկցի, Սարգիս Պիծակ, Գևորգ Մեղրիկ և այլն): Դրազարկի վանքի մասին տե՛ս Զ. Զ. **Ոսկեան**, *Կիլիկիայի վանքերը*, Մխիթարյան տպարան, Վիեննա, 1957, էջ 151-199; **C. Mutafian**, *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, t. 1, Les Belles Lettres, Paris, 2012, p. 617-620, ինչպես նաև **S. Grigoryan**, «The Location of Drazark, Burial Place of the Kings and Queens of Armenia and of the 'Blessed Rubenians',» *Zeitschrift für Armenische Philologie (ՀԱ)*, 1-12, 2017, էջ 61-84:

⁷² Հրատարակիչը *rūs* է կարդացել՝ *T.rū.s.* (Թորոս)-ի փոխարեն:

⁷³ Հրատարակիչը 700 է կարդացել, մինչդեռ տեքստում կարծես թե իրականում 900 է

سبعه:

այնտեղ 700 մենաստան ունեն՝ բնակեցված եպիսկոպոսներով, ֆահանաներով, վանականներով, հզնավորներով և մենակյացներով՝ [դեռ] չհաշված այն վանքերը, որոնք չեն հիշատակվել՝ նրանցում վանականների քիչ լինելու պատճառով: Նրանցից յուրաքանչյուրում մոտ 10 վանական կա՝ ի լրումն այն անհաշվելի թվով վանականների, որոնք Անտիոքի շրջակայքում կան, Կեսարիայում, Մարաշում, Տարսուսում, Կիլիկիայում և հարակից այլ վայրերում⁷⁴:

Էջ 114

Հայաստան (Arminya)

Այն հայոց թագավորության արձան է (*kursī mamlakat al-Arman*): Իսկ հայերն այդպես են կոչվում *Arām ibn Nāhūr ibn Tārih Abū Ibrāhīm*-ի (Աբրահամի հայր Թարայի որդի Նահորի որդի Արամի) անունով⁷⁵: Ասում են [նաև], որ Արամը Սեմի որդիներից էր:

Այնտեղի ամենամեծ վանքն է [այն մեկը], որտեղ թաղված է Նաթանայելը և Բարդուղիմեոսը⁷⁶ 12 աշակերտներից մեկը:

Մի վանք Հայաստանում, որը կառուցել է Դիոնիսիոսը՝ հոռոմների արքան (ո՞վ է – Գ.Գ.): Այնտեղ բազմաթիվ վանքեր կան: Հայերը շատ էին հպարտանում վանքերի կառուցմամբ: Հայաստանի բոլոր վանքերը բնակեցված են ֆահանաներով և ժողովրդով:

Էջ 117

Հռոմկլա

Հռոմկլան հայոց երկրինն է՝ գետի մեջ: Նրա վերևում մեծ եկեղեցի կա, որտեղ գտնվում է պատրիարքի կացարանը: Հռոմկլայում և նրա շրջակա շենքերում մոտ 700 եկեղեցի կա և մի մեծ վանք: Նրա մասին ասում են, որ

⁷⁴ Հմմտ. **Cl. ten Hacken**, *The Description of Antioch*, p. 205:

⁷⁵ Հեղինակը փորձում է ստուգաբանել *al-arman* («հայեր») եթնոնիմը՝ ակնհայտորեն նկատի ունենալով հայոց Արամ նահապետին: Այնուամենայնիվ, ըստ Մենդոց գրքի՝ Նահորն *Արամ* անունով որդի չի ունեցել: Հայկական ավանդույթը (սկսած Մովսես Խորենացուց) հայ ժողովրդի ծննդաբանությունը կապում է Նոյի որդիներից Հաբեթի սերունդների հետ:

⁷⁶ Նոր Կտակարանում հիշատակվող Նաթանայելն ու Բարդուղիմեոսը շատ հաճախ նույնացվում են: Նաթանայել Բարդուղիմեոսը Հայ Առաքելական եկեղեցու հիմնադիրներից մեկն է՝ Սբ. Թադևոսի հետ: Վասպուրական աշխարհի Ադրակ գավառում նրա անունով հայտնի էր մի վանք, որն ըստ ավանդության կառուցված է առաջյալի գերեզմանի վրա: Խոսքը հավանաբար հենց այս վանքի մասին է: Տե՛ս **Հ.Ս. Էփրիկեան**, *Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան*, հ. Ա (Ա-Ը), Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1902, էջ 385-387, **Հ. Ոսկեան**, *Վասպուրական-Վանի վանքերը (Գ մաս)*, Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1947, էջ 785-805, **M. Van Esbroeck**, “The Rise of Saint Bartholomew’s Cult from the Seventh to the Thirteenth Centuries,” *Medieval Armenian Culture*, ed. by **Th. J. Samuelian & M.E. Stone** (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 6), 1984, pp.160-178; **M. Van Esbroeck**, “La Naissance du culte de Saint Barthelemy en Arménie,” *REArm*, t. 17, 1983, pp. 171-195:

նա չի օգտագործում բալասանի յուղը մկրտության [ծիսակարգում], քանի որ այն մուսուլմանների ձեռքով է մշակվում: [Փոխարենը] նա ֆնջոս է մշակում, որի յուղն ստացվում է հայ հոգևորականների և ֆահանանների ձեռքով, և դրանով էլ մկրտում է⁷⁷:

Վերը բերված հատվածներից իմացանք, որ «եկեղեցիների և վանքերի պատմության» ցայժմ հայագիտությանն անհայտ էջերում տեղեկություններ կան եգիպտոսի հայոց պատրիարք Գրիգորիսի և գուցե նաև Վահրամ-Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի մասին, որոնց քննարկմանը հարկ ենք համարում քիչ ավելի հանգամանալից անդրադառնալ:

Հիշյալ Գրիգորիսը Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի որդի Ապլջահայի որդին էր, 1135-1137 թթ. եգիպտոսի վեզիրի պաշտոնը զբաղեցրած Վահրամ Պահլավունու (Բահրամ ալ-Արմանի), ինչպես նաև Վասակ և Ապիրատ Պահլավունիների եղբայրը, Գրիգոր Բ Մեծ Վկայասեր կաթողիկոսի քեռորդին:

Գրիգորիսի մասին առաջին վկայությունն արաբալեզու մատենագրության մեջ գտնում ենք «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» մեջ: Մաուհուբ իբն Մանսուր իբն Մուֆարրիջը գրում է. «Նահատակաց 803 թ. արիբ (1087 թ. հունիս-հուլիս) ամսին Կոստանդնուպոլսից մի նավ է ժամանել Ալեքսանդրիա, որում եղել է մի երիտասարդ այր՝ պաճուճագարդ, իր ուղեկիցների և սպասավորների հետ: Նրա մասին ասում էին, որ նա Հայոց պատրիարքն է, և նրա անունը Գրիգորիս էր (Ağrığünīs), [ինչպես նաև] նրանց նախորդ կաթողիկոսի քեռորդին էր և սերում էր Սենեքերիբ արքայի⁷⁸ զարմից, և որ նրա մորեղբայրը պատրիարքությունը նրան էր փոխանցել և ուղարկել եգիպտոս՝ տալով իրեն սրբերի թանկագին մասունքներ, ոսկյա խաչեր և այլ իրեր⁷⁹:

«... Հետո Հայոց պատրիարքը եկավ Կահիրե և մեծ պատվով ընդունվեց Ամիր ալ-Ջույուշի կողմից, ապա իջևանեց մելքիսեաններին պատկանող Սուրբ Մարիամի եկեղեցում՝ ալ-Ջումրի թաղում՝ Աբու Կոզման պաշտելի նահատակի եկեղեցու մերձակայքում, որը հակոբիկներին էր պատկանում:

⁷⁷ Հռոմկլայի հայրապետական աթոռի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրներին մենք մի ծավալուն հոդված ենք նվիրել, որը գրելիս «եկեղեցիների և վանքերի պատմության» այս հետաքրքիր հաղորդումը մեզ անհայտ է եղել: Տե՛ս Գ. Դանիելյան, «Հռոմկլայի հայրապետական աթոռի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրները», Ա. Բոզոյան (խմբագիր), Ռ. Շոմուրով, Վ. Տեր-Վանդյան, Գ. Դանիելյան, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ), Երևան, 2016, էջ 199-288:

⁷⁸ Խոսքը, հավանորեն, Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեֆերիմ-Հովհաննես Արծրունու մասին է: Գրիգորիսը, անշուշտ, այսպես է ներկայացել իր պնդման հավաստիության նկատմամբ կասկածներ չհարուցելու նպատակով:

⁷⁹ *Tārīḥ al-baṭārika*, ց. 2, թ. 183 և *HP*, vol. 7, pp. 344-345.

Այն մոտ էր Կանիիրեի (al-Qāhira) և Miṣr-ի (իմա՝ Ֆուստատը կամ Հին Կանիիրեն – Գ. Գ.) միջև գտնվող կամրջին, և մինչ օրս էլ էլ այնտեղ է ապրում և բնակվում: Հետո հանդիպեց նաև սրբազան Հայր Կյուրեղ պատրիարքի հետ, որը նրան հարգանքի արժանացրեց և ուրախացավ նրա ներկայությունից: Նա (Գրիգորիսը – Գ. Գ.) ընդունեց ուղղափառ նշմարիտ հավատը, որ [նաև] մեր հավատն է, հակոբիկների ժողովում, որ այդ օրը կայացավ մեծ բազմության ներկայությամբ մեր հայր սբ. Կյուրեղ պատրիարքի մենախցում, և համայն ժողովուրդն իմացավ ղպտիների, հայերի, ասորիների, եթովպացիների և նուբիացիների՝ ուղղափառ նշմարիտ հավատի հարցում ունեցած համերաշխության մասին, որի հետ համաձայն են եղել սրբազան հայրերը, և որին Նեստորը, Լևոնն ու Քաղկեդոնի ժողովն են հակառակվել»⁸⁰:

Հատկանշական է, որ Գրիգորիսի՝ եգիպտոս այցելության մասին հաղորդումներն իրենց արձագանքն են գտել նաև Յուսաբին վերագրվող «Պատրիարք հայրերի պատմության» մեջ, թեև նկատելի տարբերություններով: Բնագրում կարդում ենք. «Ապա Հռոմների երկրից ժամանեց հայոց պատրիարքը՝ այցելելու համար եգիպտոսում եղած հայերին: Նա իր հետ ուներ սրբերի մասունքներ: Ալեքսանդրիայի դիվանապետը (ṣāhib dīwān) պահանջեց, որ մասունքների համար նրանցից մի բան (իմա՝ «մախային տուրֆ») վերցվի: Նա գրեց Ամիր ալ-Ջույուշին՝ հայտնելով նրան, որ ֆրիստոնյաները մեծ ակնածանք ունեն այս նշխարների նկատմամբ, թեև պարտավոր են նրանցից դրանց համար գումար վերցնել: Դրա համար փաստարկ էր այն, որ սբ. Մարկոսի գլուխը գտնվում էր Բանու Մուֆարիջի մոտ, և նրանք դրա համար 10 հազար դինար էին տվել, բայց չէին վաճառել: Նրանք այդպես նպատակ ունեին պատրիարքից էլ մի բան վերցնել Մարկոսի գլխի»⁸¹ դիմաց:

[Իսկ նախքան այդ] մի հայ վանական էր Աբու Մակարի անապատ եկել, ապա այնտեղից [ուղևորվել] Ալեքսանդրիա՝ հայր պատրիարքի մոտ: Նա նրանից կեցավայր էր խնդրել, և վերջինս տվել էր նրան: Ապա նրան էին միացել բազմաթիվ հայեր, որ [մշտապես] այցելում էին նրան, քանի որ զորքի մեծամասնությունը հայեր էին: Նա իր մաշկի վրա երկաթյա հանդերձանք էր կրում, որի վրայից՝ մազե հագուստ: Նրա սրբությունը հայտնի դարձավ, երբ նրա մոտ մի հիվանդ մարդ բերեցին: Նա ջրի վրա շատ աղոթքներ կարդաց, լողացրեց նրանով, և նա բուժվեց: Վերջինս մի միտք հղացավ, և այնքան շանաց, որ Ամիր ալ-Ջույուշից մի թուղթ ստացավ, որ [ոչ ոք] չհակառակվի հայոց պատրիարքին, ով իր հետ ուներ սբ. Բարդուղիմեոս առաքյա-

⁸⁰ *Tārīḥ al-baṭārika*, ց. 2, Տ, 184 և *HP*, vol. 7, pp. 345-346.

⁸¹ Բնագիրը սխալաշատ է, տեղ-տեղ խրթին և անհասկանալի: Հավանաբար պետք է լինի ոչ թե «Մարկոսի գլուխը», այլ «Բարդուղիմեոսի գլուխը», ինչը հետևում է շարադրանքի արամաբանությունից:

լի գլուխը, Ադրիդուրիս (Գրիգոր) Հայի ձեռքը⁸², Հովհաննես Մկրտչի ձեռքը, [Քրիստոսի] խաչից մի կտոր և սրբերի ոսկրեր, որոնցով օրհնվեց ժողովուրդը, որից հետո նա Կահիրե անցավ: Ինչ վերաբերում է սբ. Մարկոսի գլխին, ապա վախից թափցրին այն՝ վախենալով, որ նրա համար էլ մի բան կպահանջեն: Ապա հայոց պատրիարհը տեղ պահանջեց Խանդակի մենաստանում, բայց չավեցին նրան: Ամիր ալ-ջույուշը նրան տեղ հատկացրեց Աբու Մակար Ավագի եկեղեցուն մոտ, որ կոչվում էր Հովհաննես Մկրտչի անունով: Նա բնակություն հաստատեց և սկսեց այնտեղ ապրել, որ այժմ ալ-Ջունրա է կոչվում: Հայոց պատրիարհն օրհնվեց Անբա Կյուրեղ պատրիարհի կողմից՝ [ֆննարկելով նրա հետ] հավատի միասնության, [սբ.] հաղորդության և մկրտության [հարցերը]: Եվ յուրաքանչյուր հայ, ինչպես նաև ասորի, հաստատապես իմացավ, որ հավատի հարցում [համերաշխ է] եթովպացիների և նուբիացիների հետ: Ապա հայոց պատրիարհն [աղոթա]-տեղի պահանջեց Անբա Անդունայի անապատում, բայց մերժում ստացավ, որովհետև այն հայերին չէր պատկանում: Ապա նա անցավ Սինայի լեռան կողմը և այնտեղ հաստատվեց: Հայերը տխրեցին դրա համար, և նրա հետևից շտապեցին և կրկին հետ բերեցին»⁸³:

Գրիգորիսը եգիպտոսի հայոց պատրիարք է եղել մինչև 1120-ական թթ.: 1110 թ. նա հունարենից թարգմանել է Ոնոփրիոս անապատականի⁸⁴ վարքը⁸⁵: Ըստ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության»՝ 1117 թ. Գրիգորիսը (Ağrığavris-Ադրիդուրիս) մասնակցել է Ֆուստատի ղաթի եպիսկոպոս Սանհուտի հուղարկավորության արարողությանը⁸⁶: Այդ երկում նա այլուր էլ է հիշվում, երբ խոսվում է նրա եղբայր Վահրամ Պահլավունու (Բահրամ ալ-Ար-

⁸² Խոսքն ակնհայտորեն «Լուսավորչի աջ»-ի մասին է:

⁸³ *Tārīḥ al-ābā' al-baṭārika*, §. 128.

⁸⁴ Գ/Ե դարում եգիպտոսում ապրած ճգնավոր հայր՝ համաբրիտոնեական տոնելի սուրբ:

⁸⁵ Մ. Ալեքեան, *Կիսկատար վարք եւ վկայաբանություն սրբոց*, էջ 459, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Ե-ժԲ դդ. (հետայսու՝ ՀԶԶ, Ե-ժԲ դդ.), աշխատասիրությամբ Ա.Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳՍ. հրատ., 1988, էջ 141:

⁸⁶ *Tārīḥ al-baṭārika*, §. 3, §. 5-6 և *HP*, vol. 8, p. 11-12: Հմմտ. *Tārīḥ al-ābā' al-baṭārika*, §. 232: Աղբյուրը հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում Սանհուտին հաջորդող եպիսկոպոսի ընտրության հանգամանքների մասին: Պարզվում է Սանհուտից մահից հետո թափուր մնացած եպիսկոպոսական աթոռը զբաղեցնելու համար առաջադրվել է նրա որդի Յուաննիսի (Հովհաննես) թեկնածությունը: Դպտիական եկեղեցու պատրիարհ Մակարիոսը (1102-1128 թթ.) խնդրել է Գրիգորիսին, որ նա ստուգի «նրա վիճակը, գիտելիքներն ու հավատը» և հավաստիանա, որ հիշյալ Յուաննիսն արժանի է եպիսկոպոսական աթոռին: «Հայոց պատրիարհը» վերջինիս բերել է տալիս իր մոտ և մի ֆանի օր պահում իր մենախցում և ի վերջո տալիս իր հավանությունը վերջինիս եպիսկոպոս ձեռնադրելու հարցում: Տե՛ս *Tārīḥ al-baṭārika*, §. 3, §. 15-16 և *HP*, vol. 8, p. 31-34: Հմմտ. *Tārīḥ al-ābā' al-baṭārika*, §. 232:

մանի) վեզիրության մասին. «Վեզիր Քաջ ալ-Դաուլա (բառացի՝ «պետության թագ») Բահրամի եղբայրը սրբազան այր էր՝ անտարբեր աշխարհիկ կյանքի նկատմամբ, որին «պատրիարք» էին ձեռնադրվել իր երկրի հայերի համար: Այս նա եզրիպտոս եկավ՝ որպես նրանց պատրիարք: Նա հայտնի էր իր կրոնի և ողջախոհության, սրբության և մեծահոգության, ողորմածության և գրածության համար: Նրա անունը Անբա Գրիգորիոս (Aḡrīgawīs) էր: Եվ երբ նա վախճանվեց, նրանք նրա փոխարեն ուրիշին նշանակեցին որպես եզրիպտոսի [հայոց] պատրիարք, ում [Ա.]նանիաս էին անվանում»⁸⁷:

Գրիգորիոսի անունը հիշատակված է նաև Վերին եզրիպտոսում Լուքսորի և Այուտի միջև՝ Սոհագից մոտ 5 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սպիտակ վանքի⁸⁸ խորանի որմնագրողումների կողքին պահպանված հայերեն արձանագրություններից մեկում: Գրանք հեղինակել է Թեոդորոս անունով «նկարիչը և գրիչը» («ի գաւառեն Քեսնոյ») «ի հայրապետութեանն Տ[եառ]ն Գրիգորի, քերորդույ Գրիգորիսի, որ Տէր Վահրամն կոչուր»⁸⁹: Խորանի վրա մեկ ուրիշ արձանագրություն կա՝ հայոց «ՇՀԳ» թվականը (Գրիգորյան 1124 թ.): Խորանի մյուս կողմում առկա է մեկ այլ արձանագրություն՝ ղպտերենով, թվագրված Մարտիրոսաց 840-ով (= 1124 թ.): Եթե փաստարկ ընդունենք այս թվականները, ապա կարող ենք պնդել, որ Գրիգորիոսը շարունակել է եզրիպտոսայոց առաջնորդը լինել գոնե մինչև 1124 թվականը:

Գրիգորիոսի վերաբերյալ մի հետմահու հիշատակություն կա նաև մուսուլմանական արաբական պատմագրության մեջ: Մի քանի պատմիչներ՝ Իբն Զաֆիր ալ-Ազդին, Իբն ալ-Տուվայրը, Իբն Մուլասսարը⁹⁰, Իբն ալ-Ֆուրաթը, ալ-Մակրիզին և այլոք, խոսելով վեզիր Բահրամ ալ-Արմանիի և Ռիզվան ալ-Վալախշիի հակամարտ հարաբերությունների մասին, հաղորդում են, որ Կահիրեից Բահրամի հեռանալուց հետո (1137 թ.) ալ-Վալախշիի կողմնակիցները մտել են հայկական թաղամաս, կողոպտել հայերի տները, ինչպես նաև «թալանի մատնել ալ-Ջուհրի հայկական եկեղեցին ու պղծել Բահրամի եղբայր Պատ-

⁸⁷ *Tārīḥ al-baṭārika*, ց. 3, ք. 22 և *HP*, vol. 8, pp. 46-47:

⁸⁸ Վեզիրի պաշտոնից ազատվելուց հետո Բահրամ ալ-Արմանին հենց այս վանք է ֆաշվել և կրոնավորության անցել:

⁸⁹ **Cl.Z. Mutafian & A. Ouzounian**, “Le Monastère Blanc en Egypte et ses inscriptions Arméniennes,” *Բանբեր հայագիտության*, № 2-3, 2013, p. 112: Հմմտ. **Քորզում աբեղալիս. [Գուշակեան]**, «Հայերէն արձանագրութիւններ Վերին եզրիպտոսի ղպտի վանքի մը մէջ», *Ամէնուն տարեցոյցը* (խմբ. **Քէոզիկ**), Ժէ տարի, տպ. Մ. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 374-380; **S. Dadoyan**, *The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East* (Islamic History and Civilization: Studies and Texts), vol. 18, ed. **Ulrich Haarmann and Wadad Kadi**, Leyden: E. J. Brill, 1997, pp. 103-105:

⁹⁰ Վերջինիս երկի բնագիրը կորած է: Նրանից հատվածներ են պահպանվել միայն հետագա պատմիչների (մասնավորապես՝ ալ-Մակրիզիի) կատարած ֆաշվածների տեքստով:

րիարքի գերեզմանը»⁹¹: Պատրիարքի անունը հիշված չէ, բայց պարզ է, որ խոսքը Գրիգորիսի մասին է: Նույն այս ավարառության ժամանակ է, որ սպանվել են եգիպտահայոց վերոհիշյալ առաջնորդը՝ Անանիան, և նրա հետ եղած մի խումբ հոգևորականներ⁹²:

Հստ հայկական աղբյուրների՝ Գրիգորիսին եգիպտահայոց հոգևոր առաջնորդ է կարգել Գրիգոր Բ Վկայասերը: Վերջինս, իրեն փոխանորդ և աթոռակից նշանակելով, հաճախ է մեկնել ճամփորդության կամ ճգնակեցության տրվել: Նման մի երկարատև ուղևորություն նա մեկնարկել է 1075 /1076 թ.՝ լինելով Կ.Պոլսում, եգիպտոսում, երուսաղեմում և ի վերջո վերադառնալով Կիլիկիա: Բյուզանդական մայրաքաղաքում Գրիգոր Բ-ն, հիշյալ քեռորդին և մյուս ուղևորները բազմաթիվ հունալեզու վարքեր, վկայաբանական և հայրաբանական երկեր են ընդօրինակել՝ դրանք հայերեն թարգմանելու նպատակով: Աղբյուրները⁹³ փոքր-ինչ հակասական տեղեկություններ են հաղորդում կաթողիկոսի ճամփորդության ընթացքի, տևողության և նրա երթուղու կայանների հերթա-

⁹¹ **Ibn al-Ṭuwayr**, *Nuzhat al-muqlatayn fī aḥbār al-dawlatayn*, bi-taḥqīq Ayman Fu ād Sayyid, Bayrūt, 1992, թ. 45-46; *Muntaqā min Aḥbār Miṣr li-Ibn Muḡassar*, bi-taḥqīq Ayman Fu ād Sayyid, al-Ma had al-ilmī al-faransī li-l-aṭār al-šarqiyya, al-Qāhira, 1981, թ. 125; **Ibn al-Furāt**, *Tārīḥ al-duwal wa-l-mulūk*, ց. 2, bi-taḥqīq Muḡammad Farīd al-Šayyāl (*A critical edition of Volume II of Tārīḥ al-duwal wa'l mulūk by Muḡammad B. al-Ṭuwayr*, University of Edinburgh, 1986), թ. 155 [p. 255]; **Al-Maqrīzī**, *Itti āz al-ḥunafāʾ*, ց. 3, թ. 160-161; **նոյնի՝** *Kitāb al-Muqaffā al-Kabīr*, ց. 2, թ. 515: Տե՛ս նաև **Գ. Մըրլեան**, *Ականաւոր Հայեր*, էջ 67; **S. Dadoyan**, *Fatimid Armenians*, p. 101:

⁹² Տե՛ս **Tārīḥ al-baṭārika**, ց. 3, թ. 24 և **HP**, vol. 8, p. 50: Հիշյալ անձանց շփոթ կա Յուսաբ Ֆուվազուն վերագրվող երկում, ըստ որի՝ սպանված «պատրիարքը» Գրիգորիսն էր. «Երբ Ռիզվանը Կահիրե մտավ, սպանեց [ճանապարհին իրեն] պատահած ամեն մի հայի, ավարի ենթարկեցին ալ-Հուսայնիյա կոչված թաղը՝ պատանդ վերցնելով այնտեղ իրենց հանդիպած կանանց և սրի քաշելով նրանց տղամարդկանց: [Ապա] անցան ալ-Զուհրի և սպանեցին հայոց պատրիարքին, որը թաշ ալ-Դաուլա Բահրամի եղբայրն էր (sic.-Գ.Գ.):»: Հմմտ. **Tārīḥ al-ābā al-baṭārika**, թ. 238:

⁹³ Գրիգոր Վկայասերի ուղեգնացության մասին հաղորդում են Հովհաննես Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն գրոց առաբեղոց» երկի թարգմանության համար հենց կաթողիկոսի թողած մի հիշատակարան (տե՛ս *Մեկնութիւն գործոց առաբեղոց Յուսկեբերանէ եւ Յեփրեմէ*, տպ. Ս. Ղազարու, Վենետիկ, 1839, էջ 457-458; **ՀԶ**, Ե-ԺԲ դդ., էջ 108-109), Ներսես Շնորհալու վարձագիրը և հենց Ներսես Շնորհալին «Վիպասանության» մեջ, Վարդան Արևելցին, «Հայսմավուրբ»-յան մեկ-երկու վարբ, Մաթթեոս Ուռնայեցին, Սմբատ Սպարապետը, Կիրակոս Գանձակեցին, «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց»-ի անանուն հեղինակը, Ժէ դարի Դավիթ Բաղիշեցի անունով ժամանակագիրը: Հետաքրքիր է, որ Մաթթեոսի երկում, երբ խոսվում է Գագիկ Բ վերջին Բագրատունի արքայի գահ բարձրանալու հանգամանքների մասին, Գրիգոր Բ-ն անվանված է Գրիգոր Մարցե, ինչը բազմաթիվ սխալական վարկածների պատճառ է դարձել: Առավել տրամաբանական է Հ. Բարթիկյանի տեսակետը, որ *Մարցե*-ն հավանորեն հետագայի գրչական սխալագրության հետևանք է, և փոխարենը պետք է եղած լինի «*Մարցի*», այսինքն «*եգիպտացի*»: Տե՛ս **Հ.Մ. Բարթիկյան**, «Ուռնայեցու երկում հանդիպող «Մարցե» անվան մասին», **ՊԲՀ**, 1973, № 2, էջ 163-168:

կանոնության մասին: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու և նրան հետևած հեղինակների (Սմբատ Սպարապետի և որոշ շափով նաև Կիրակոս Գանձակեցու) հայրապետն անգամ եղել է Հռոմում, թեև գրեթե անկասկած է, որ այս մտայնության ակունքում Հռոմ և Հոռոմ (իմա՝ Բյուզանդիա) եզրերի շփոթն է մատենագիրների մոտ: Վկայասերի ճամփորդության ընթացքի և հանգրվանների մասին խոսող աղբյուրների հաճախ անթվակիր վկայությունները հակոտնյա տեսակետների տեղիք են տվել նաև արդի պատմաբանների շրջանում՝ ոմանց անգամ բերելով այն եզրահանգմանը, որ կաթողիկոսը համարյա նույն երթուղով երկու անգամ է ճամփորդել: Բոլորովին վերջերս Վահե Թորոսյանը, զուգահիշ քննության ենթարկելով Վկայասերի ուղեգնացության մասին աղբյուրների վկայությունները և հայագիտական գրականության մեջ առաջ քաշված վարկածները, փորձել է թվագրական ճշտումներ կատարել և պարզել կաթողիկոսի կատարած կայանները, մասնավորապես նրա՝ Հռոմում լինել-չլինելու հարցը⁹⁴: Նա օգտագործել է նաև «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» հաղորդումը Վկայասերի քեռորդի Գրիգորիսի՝ Կ. Պոլսում ընդօրինակված ձեռագիր մատյանների հետ եզրատեսակ հայտնվելու հանգամանքների մասին և հանգել այն եզրակացությանը, որ Գրիգորիսն անվտանգության նկատառումներով եզրատական իշխանություններին ներկայացել է որպես հայոց կաթողիկոս, և որ նա եզրատեսակ է այցելել միայն 1099-1100 թթ. և այնտեղ գտնվող ձեռագրերը Կիրիկիա տեղափոխել: Վ. Թորոսյանը որպես փաստարկ նշում է, որ հենց այդ թվականից հետո են Բյուզանդիայում արտագրված վարքերի թարգմանությունները շրջանառության մեջ դրվել⁹⁵:

«Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» մեջ, ինչպես տեսանք, Մաուհուբ իբն Մանսուր իբն Մուֆարրիջն իսկապես վկայում է, որ 1087 թ. Կ. Պոլսից Ալեքսանդրիա եկած Գրիգորիսը հայտարարել է, թե ինքը կաթողիկոսությունից հրաժարված հայոց հայրապետի քեռորդին է՝ վերջինիս կողմից ուղարկված եզրատեսակ⁹⁶: «Եկեղեցիների և վանքերի պատմության» հեղինակը,

⁹⁴ Վ. Թորոսյան, «Գրիգոր Բ Վկայասերը Հռոմում: Բյուզանդական կայսրության նվաճողական փառափառությունը և Հայոց կաթողիկոսությունը (1045-1066)», *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, Մատենադարան, 2017 թ. նոյեմբերի 28-30)*, Երևան, «Արմավ», 2018, էջ 240-290:

⁹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 277-278:

⁹⁶ Հայ մատենագրության մեջ պահպանված վկայությունների և «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» հաղորդած տեղեկությունների հակասականությունից փորձել են զրուխ հանել մաս Ա. Կապոյան-Կոչումջյանը և Յ. դեմ Հեյերը: Տե՛ս **A. Kapoian-Kouymjyan**, *Le Catholico Grégoire II le martyrophile (Vkasaser) et ses pérégrinations*, Extr. de Bazmavep, vol. 132, n°3-4, pp. 306-325, Venise, St. Lazare, 1975, pp. 15-19; **J. den Heijer**, "Considérations sur les communautés chrétiennes en Égypte fatimide: L'État et l'Église sous le vizirat de Badr al-Jamālī (1074-1094)," *L'Égypte fatimide. Son art et son histoire*, ed. **M. Barrucand**, Paris, 1999, pp. 574-578:

որն «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմություն»-ից բազմաթիվ հաղորդումներ է փոխառել, Գրիգորիսի գալու վերաբերյալ վկայությունն այս և ոչ մի այլ առիթով չի օգտագործել: Փոխարենը նա մի քանի անգամ խոսում է «հայոց պատրիարքի»՝ Եգիպտոսում ծավալած գործունեության մասին: Այդ վկայությունները, սակայն, հստակ թվագրված չեն, և հստակ չէ՝ նա նկատի ունի Գրիգորիսին, թե Վահրամ-Գրիգոր Վկայասերին, հնարավորություն չտալով ճշտել վերջինիս Եգիպտոս այցելության թվականը: Օրինակ, ինչպես տեսանք, երբ պատմվում է Խանդակի եկեղեցու հայերին հանձնվելու մասին, «Հայոց պատրիարքն» անվանվում է Մեծ Հայքի պատրիարք, ով, ըստ հեղինակի՝ Ֆաթիմյան սուլթանություն է եկել ալ-Մուսթանսիրի խալիֆայության, Բադր ալ-Ջամալիի խալիֆայության և դպտիական ուղղափառ եկեղեցու Անբա Կյուրեղ 67-րդ պատրիարքի աթոռակալության օրոք: Հիշյալ խալիֆան կառավարել է 1036-1094 թթ., Բադրը նրա վեզիրն է եղել 1074-1094 թթ., իսկ Կյուրեղը գլխավորել է դպտիական եկեղեցին 1078-1092: Ստացվում է, որ եթե «Մեծ Հայքի պատրիարք» ասելով «եկեղեցիների և վանքերի պատմության» հեղինակը նկատի է ունեցել Վկայասերին, ապա վերջինիս այցը Եգիպտոս 1099-1100 թթ. թվագրելը խիստ անտրամաբանական կլինի:

Ուշադրության է արժանի մի հանգամանք ևս: Վերն ասացինք, որ պատահականության (փոթորկի) հետևանքով Եգիպտոսում հայտնված Գրիգորիսն «անվտանգության նկատառումներով» է «հայոց պատրիարք» ներկայացել: Բայց հետո, իհարկե, պիտի պարզվեր, որ նա և իր ուղեկիցները ամենևին էլ թշնամական միջավայրում չեն հայտնվել, ինչպես պատկերացնում էին: Երկրի կառավարման իրական դեկը գտնվում էր հայազգի Բադրի ամուր ձեռքերում, ով, չնայած մուսուլման լինելուն, մեծ պատվով է դիմավորել իր հայրենակիցներին և ամեն կերպ աջակցել՝ շատ դեպքերում անգամ կողմնակալ վերաբերմունք ցուցաբերելով հայերի նկատմամբ նրանց առնչվող հարցերում որոշումներ կայացնելիս: «Գրիգորիս իր յաջողությունը կը պարտի այն պարագային, որ իր այցելութունը Եգիպտոս զուգադիպեցաւ Պէտր էլ Ճէմալ հայազգի բայց իսլամացած վէզիրի իշխանութեան շրջանին», — գրում է Ն. Ակինյանը⁹⁷: Այդ դեպքում, ի՞նչ կարիք կար խուսափելու եղելություններն այնպես ներկայացնելուց, ինչպես որ պատահել էին: Ըստ Ն. Շնորհալու վարքագրի՝ Եգիպտոսում հայտնված Գրիգորիսը նամակ է գրել իր քեռուն՝ հայցելով «փութապէս հասանել առ նոսա»: Վերջինս, ի դեպ, ըստ նույն հեղինակի՝ «վաղվաղակի մտեալ

⁹⁷ Ն.Վ. Ակինյան, *Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի (Կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց)*, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1956, էջ 381:

ի նաև, անդր հասաներ»⁹⁸: Մի՞թե այդ ճամփորդությունը կարող էր 12/13 տարի հետաձգվել (1087-1099/1100): Ամեն դեպքում, հայ մատենագրություն մեջ արդեն 1080-ական թթ. Վահրամ-Գրիգորը հիշատակվում է եգիպտոսում⁹⁹: Եթե հաշվի առնենք մի շարք հայկական աղբյուրների այն տեղեկությունը, որ Վկայասերը ֆրանկների կողմից երուսաղեմի 1099 թ. գրավման ժամանակ այնտեղ է եղել¹⁰⁰, ապա այդ թվականին նա կարող էր միայն եգիպտոսից Կիլիկիա հետդարձի ճանապարհին լինել, այլ ոչ թե հակառակը: Փաստորեն, չենք բացառում, որ Վկայասերը մոտ 10 տարի անցկացրած լինի եգիպտոսում, որտեղ հավանաբար իրեն նվիրել է ճգնակեցությունը և Կ. Պոլսում ընդօրինակված վարքագրական երկերի թարգմանությունը: Այնուամենայնիվ, աղբյուրների վկայությունների հակասականության պատճառով հարցերը շատ են, դրանց տրված պատասխանները՝ սոսկ ենթադրություններ, քանի դեռ հայտնի չէ Վկայասերի՝ եգիպտոս այցելելու վերաբերյալ հստակ թվագրված վկայություն¹⁰¹:

Հայկական և արաբալեզու աղբյուրների հաղորդումները ևս մի աչքի զարնող ընդհանրություն ունեն: Գրիգոր Վկայասերի ճամփորդության մասին պատմող որոշ հայկական աղբյուրներ վկայում են, որ կաթողիկոսի՝ եգիպտոս այցելության շնորհիվ այնտեղ երկար սպասված անձրև է տեղացել: Խոսքը, մասնավորապես, Վարդան Արևելցու՝ նրան և Պահլավունի մյուս կաթողիկոսներին Կիլիկիո Հայոց Հեթում Ա արքայի (կառ. 1226-1269 թթ.) կարգադրություններով ձեռնարկող¹⁰², Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ի¹⁰³ և

⁹⁸ Տե՛ս Պատմութիւն Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալոյ (Սոփերֆ Հայկական ԺԳ), Վենետիկ, տպ. Մխիթարեանց, 1854, էջ 26:

⁹⁹ Տե՛ս Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, գրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միխայելյանի, աշխարհաբար թարգ.-ը Ն. Բարսիկյանի, Երևանի համալսարանի հրատ., 1991, էջ 246, 248, Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, «Նաիրի», 2014, էջ 198:

¹⁰⁰ Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 286/287, Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, աշխատասիրությամբ Հ. Սերովբէ Ազըլեանի, Վենետիկ, 1956, էջ 110, Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, էջ 200-201:

¹⁰¹ Մեզ է հասել 1099 թվականին Ալեքսանդրիայում Ահարոն անունով գրիչի ձեռնով ընդօրինակված Ավետարան, որի հիշատակարանը, սակայն, արժեքավոր ոչինչ չի հաղորդում մեզ հետաբերող հարցի կապակցությամբ: Տե՛ս Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեան, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Հատոր Ա. (Ե. Գարից Մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1951, սյուն. 263-266, ՀԶԶ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 119-120:

¹⁰² Վարդան Արևելցի, Ճառք, Ներբողեանք, աշխատասիրությամբ Հ. Քյոսեյանի, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 2000, էջ 364: Հմմտ. նաև Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, սյուն 306 (հիշատակագիրը շփոթում է Գրիգոր Մեծ Վկայասերին Գրիգոր Գ Փոքր Վկայասերի հետ):

¹⁰³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 97:

ԺԳ դարի անանուն հեղինակի «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց»¹⁰⁴ տարեգրության մասին է: Հար և նման հրաշագործությունների մասին պատմություններ պահպանվել են նաև «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմության» և վերջինիս հետևությամբ նաև «Եկեղեցիների և վանքերի պատմության» մեջ, ինչպես նաև Ֆուլվայի եպիսկոպոս Յուսաբին վերագրվող երկում, որը վերը ներկայացրել ենք թարգմանաբար: Մասնավորապես պատմվում է ալ-Մանաքիս անունով հայ սրբի¹⁰⁵ կողմից մի դիվահարի բուժման և մեկ այլ հայ վանականի կողմից ջուր ստեղծելու հրաշագործության մասին: Հնարավոր է արդյոք՝ խոսքն այստեղ հենց եպիսկոպոս եկած Վկայասերի կատարած մի «սքանչելագործության» մասին է, որը դեպքերի ժամանակակից ղպտի Մաուհուբ իբն Մանսուր իբն Մուֆարրիջը լսել և արձանագրել է՝ անտեղյակ լինելով նրա իրական ինքնության մասին. դժվար է ասել:

¹⁰⁴ Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը, հտ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն* (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլպէնկեան հիմնարկութեան), Երևան, 2007, էջ 511:

¹⁰⁵ Նա, ինչպես գիտենք, նգնակեցության էր անցել Աբու Մակարի մենաստանում ընկերակցելով Բասսուս անունով մի վանականի: Սրան զուգահեռվում է Մատթեոս Ուոհայեցու այն հաղորդումը, թե Վկայասերը «եկեալ յեպիսկոպոս՝ շրջեցաւ ընդ անապատսն ամենայն առաջին սրբոց հարցն»: Տե՛ս Մատթեոս Ուոհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 228/229:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա¹⁰⁶

تاريخ الشيخ ابي عبد
 الازهي
 فيه ذكر اخبار من فواحي
 واطاعها
 الفصل الاول نتدى بعون الله
 وارشاده ان في عصرنا هذا في ابتداء سنة اربع وستين
 وخمماية كان بنا الكنيسة التي على اسم ماري يعقوب
 بناحية البساتين من فواحي بلاد مصر بناحية الجبل في
 زمان امير مسلطاً عليها من جانب الخليفة وكان محباً
 لجميع النصارى الكبير منهم والصغار وكان له

2

¹⁰⁶ Փարիզի ազգային գրադարանի Arabe 307 ձեռագրի առաջին թերթը՝ «Շեյխ Աբու Աա-[[ի]] հայի պատմությունը» գրառումով:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ¹⁰⁷

3b

وقال له اريد اليوم الشف ليك سر لم يتطلع عليه احد

4a

غير امتداد واحد وانت تعرف لنا في ثققت له انني التمه
فكشفت عن سؤونه وقال ابصره لا الحال فرأت مضيب
دوره قبل عدم بالاضاله ولم سوا الاجاره طويله والانتبين
وبه هذه الحلاه حبه فاستنجل منه قضيه الحال فدر
انه كان قد لحقته مثل هذه الحبه وهو صبي فاطل منه
القبض جميعه حتى لم يتو منه غير هذه الحله التي
تراها وما قد عادت الحبه في هذا الوقت وقال اني
داوئيه الى ان برى وزالت الحبه واستعمل منه
على الامتداد فدر انه رفع فيه الى الحافظ سس ائنه
ايضا لانها كانت جميله الصوره ودايت الى اليه وتجره
وتستشيريه ويعرف عليه وتعلم فونده ولم يكن احد يقدر
ان يخوابها لاجل ديانتها وعقلها واشتسهر امر خواتها
به ويرددها الى قلاينه فاصحبه ذلك الامتداد في
امرها وقال له ان بعض الناس ينهوك فيقال
له لشف لنا سر امري في حال عضو الناسل لم تحرك
في احد وللذ الله متولى السر بعلم الظاهر والباطر وانه
حلمته نفسه ان اجبر الحافظ بصوره الحال وساله في

4b

ان سر من امناه من تجيره لشف ما ادعاه الدطر برمي
حال عضو الناسل فسر له امتداد من الاجرامه موتمن
عنده على حرام له وضادق القول عندك بلشف له
عز ذلك فلم يله ان تمتنع من ذلك فاطلعه على امره

¹⁰⁷ Փարիզի ազգային գրադարանի Arabe 307 ձեռագրի 3b բերթի վերջին տողը, 4a բերթը և 4b բերթի առաջին չորս տողերը, որտեղ խոսվում է Արֆիհի հայոց եպիսկոպոսին վերաբերող բանասերկության մասին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Գ¹⁰⁸

يَصْعَدُ إِلَيْهِ مِنْ أَمْوَالِهِ الْمُبْتِغَى وَيُرِيهِ الرِّبَّهِ وَأَجْرُ
 الْحَمْرِ وَالْبُسْتَانِ الْمُبْتِغَى وَخَدَقَ الْمَوْلَى الْقَصْرَةَ وَالْبُسْتَانِ
 الْمَعْرُوفَ بِالْمُحْتَضَرِّ وَغَيْرَهُ وَفِي هَذَا الدَّيْرَةِ كَمَا نَسَبَ وَهِيَ مَدْرَسَةٌ
 الْمَدْرَسَةُ عَلَى يَسْرَةِ الدَّخْلِ نَسَبَهُ الْأَرْمَنُ لَطِيفُهُ جَدًّا
 أَنْشَأَهَا وَجَدَّ عَمَّارَتَهَا شَرِيحَتَيْنِ مِنَ الْأَرْمَنِ وَكَانَ خَاطِمِي
 الْمَنَازِلَ فِي الْخِلَافَةِ الطَّافِيَّةِ وَوَزَارَهُ عَلَى إِبْرَاهِيمَ سَلَّارَ
 الدَّيْلَمِي نَسَبَهُ مَلَا صُوقَ بَابِ الدَّرْبِ عَلَى اسْمِ الْقَدِيسِ
 أَبُو مَقَارَانَتِ لِلْقَيْطِ وَمَا وَصَلَ عَرَبِيًّا بَوْتَرِ بَطْرِيكَ
 أَرْمِينِيَّةَ الدَّيْرِي إِلَى دَوْلَةِ الْعَالِيَّةِ فِي الْخِلَافَةِ السُّنْتَنِيَّةِ
 وَوَزَارَهُ أَمِيرَ الْجَيْوشِ بَدْرًا وَجَدَّ اسْتَقْفَ الْحَدَقَ
 حَزَنَ فِيهَا قُرْطُ فَالْتَمَسَهَا الصَّلَاةَ فَسَلَّاهُ فَتَمَّتْ
 وَاسْتَمَرَّتْ بِيَدِ الْأَرْمَنِ إِلَى الْآنِ بَعْدَ أَنْ كَشَفَ أَمِيرَ
 الْجَيْوشِ عَنَّا لِلْقُرْطِ وَخَرَنَهُ بِهَا وَوَصَلَهُ صَحِيحًا
 وَدَلَّكَ فِي بَطْرِيكِهِ دَرَسَ السَّابِعَ وَاسْتَمَرَّتْ فِي عَدَّةِ الْبَطْرِيكَةِ
 وَجَعَلَتْ بِاسْمِ الْقَدِيسِ مَارِي حَرْجِسَ وَمَا لَهَا الْفَرَسُ الْخَيْرُ
 الْقَبْرَانِ وَالْجَبْرِ وَعَلَيْهِ فِيهِ مَعْقُودَةٌ نَسَبَهُ مَجَاوِرَةٌ
 الْجَوْشَقَانِ اسْمُ الشَّهِيدِ أَبُو إِبْرَاهِيمَ سُلَيْمَانَ الْقَائِدِ وَجَسَدُهُ
 الْمَالِي

¹⁰⁸ Բավարիայի պետական գրադարանի (Մյունխեն) Arab 2570 ձեռագրի այն էջը, որտեղ խոսվում է «Մեծ Հայքի պատրիարք Գրիգորիսի» եգիպտոս կատարած այցելության և Խանդակի Սբ. Գևորգ եկեղեցու մասին:

GAGIK DANIELYAN

REFERENCES TO ARMENIAN MONASTERIES AND CHURCHES ON
UNKNOWN PAGES OF ABŪ AL-MAKĀRIM'S WORK

Key words: Coptic-Arabic historiography, Abū Ṣāliḥ al-Armanī, *History of the Patriarchs of Alexandria*, Yūsāb of Fuwa, Armenian churches and monasteries, the Fatimid Caliphate, Badr al-Ġamālī, Bahrām al-Armanī, Grigoris, Gregory II the Martyrophile.

In 1895, on the basis of a unique manuscript kept in the National Library of Paris, B.T.A Evetts prepared an edition of a valuable Arabic work by an unknown author with the following title: *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. The title written on the first page of the MS, *Tārīḥ al-šayḥ Abī Ṣal[i]ḥ al-Armanī yudkaru fīhi min aḥbār Miṣr wa-iqtā'iha* (*History of the Sheikh Abu Salih the Armenian, which Contains Information on the Districts and Fiefs of Egypt*), allowed the editor to identify “Abū Ṣāliḥ the Armenian” as the author of the work.

This edition was welcomed enthusiastically by scholars, especially Armenologists. The work appeared to contain invaluable topographic information on Christian (including Armenian) churches and monasteries in Egypt in the late period of the Fatimid Caliphate. Then for several decades the work was ascribed to “Abū Ṣāliḥ the Armenian”.

However, in the first quarter of the 20th century, scholars began to raise doubts about the authorship of the source. Things changed in 1984, when a Coptic monk named Samuel al-Suryani (later bishop of Šibīn al-Qanāṭir) published a new edition of the work. In this edition, the Arabic text prepared by Evetts was supplemented by two other volumes of texts theretofore unknown to academicians.

Soon it became clear that the manuscript used by Samuel al-Suryani was kept in the Bayerische Staatsbibliothek in Munich. The meticulous studies of two modern scholars, Ugo Zanetti and Johannes den Heijer, came to prove that the two parts had once formed one manuscript and that it was divided into two volumes. Each of them had its own fate before appearing in Paris and Munich respectively.

A thorough codicological and textual analysis showed that besides Abū al-Makārim there might have been several other contributors to the work. Thus, the authorship of Abū Ṣāliḥ remains obscure. Did he have any connection with the parts concerning the Armenian community? Unfortunately, we have no evidence to prove this supposition.

This article discusses the passages about the Armenians, their churches and monasteries. Still mostly unknown to Armenologists, those passages are cited in Armenian translation for the first time. They contain valuable information on the Armenians, Armenian churches and monasteries not only in Egypt, but also in Palestine (Jerusalem in particular), Syria, and Cilicia. This information is significant and enriches our knowledge of the Armenian community in Fatimid Egypt in the 11th-12th centuries.

ГАГИК ДАНИЕЛЯН
УПОМИНАНИЯ АРМЯНСКИХ МОНАСТЫРЕЙ И ЦЕРКВЕЙ НА
НЕИЗВЕСТНЫХ СТРАНИЦАХ ТРУДА АБУ АЛЬ-МАКАРИМА

Ключевые слова: копто-арабская историография, Абу Салих Армянин, *История Александрийских патриархов*, Юсаб из Фуввы, Фатимидский Халифат, Бадр аль-Джамали, Бахрам аль-Армани, Григорис, Григор II Мартирофил.

В 1895 году Б.Т.А. Эветтс издал по уникальной рукописи из Национальной Библиотеке в Париже ценный труд неизвестного автора под следующим названием: *Церкви и монастыри Египта и некоторых соседних стран*. Титульная запись на первой странице рукописи *Tārīḥ al-ṣayḥ Abī Ṣal[i]ḥ al-Armanī yudkaru fīhi min aḥbār Miṣr wa-iqtā'ihā* (*История шейха Абу Салиха Армянина, в которой сообщаются сведения о районах и областях Египта*), позволила редактору предположить, что автором является некий “Абу Салих Армянин”.

В научных кругах, в частности в арменоведческих, издание источника было встречено с большим интересом. Оказалось, сочинение содержит бесценную топографическую информацию о христианских церквях и монастырях Египта, в том числе и армянских, в поздний период истории Фатимидского Халифата.

Однако, начиная с первой четверти 20-го века, ученые стали высказывать сомнения в авторстве источника. Ситуация изменилась в 1984 году, когда коптский монах (впоследствии епископ Шибин ал-Канатира) Самуил аль-Сурьяни опубликовал новое издание труда. В этой публикации том, изданный Б.Т.А. Эветтсом, был дополнен двумя другими томами, содержащими тексты, ранее не известные ученым.

Вскоре выяснилось, что рукопись, которую Самуил аль-Сурьяни использовал в новом издании труда, хранится в Баварской государственной библиотеке в Мюнхене. Тщательные исследования

двух современных ученых, Уго Дзанетти и Иоганна ден Хейера доказали, что эти две рукописи являются частями одной рукописи, расчлененной на два тома. Каждый имел собственную судьбу, прежде чем появиться в Париже и Мюнхене. Тщательный текстологический анализ показал, что кроме Абу аль-Макарима, возможно, в написании произведения участвовало несколько других лиц. Таким образом, роль автора по имени Абу Салих в составлении произведения остается неясной. Мог ли он иметь отношение к пассажирам, представляющим особый интерес для истории армянской общины и армян? К сожалению, у нас нет реальных фактов, чтобы доказать это предположение.

Настоящая статья посвящена изучению тех частей труда, которые по сей день остаются в основном не известными арменоведческим кругам. Впервые в армянском переводе представлены отрывки из Мюнхенской рукописи, касающиеся армян. Они содержат ценную информацию об армянах и армянских церквях и монастырях не только в Египте, но и в Палестине (в частности, в Иерусалиме), Сирии и Киликии. Эта информация имеет важное значение для переоценки труда для арменоведения в целом, а также для расширения наших знаний об армянской общине в Фатимидском Египте в XI-XII вв. в частности.